

“LES INDES AFRICAINES” VERSUS “LE CONGO MINOTAURE”: DEBATTEN OVER KLIMAAT, ACCLIMATISATIE, HYGIËNE EN DE IDEALISERING VAN HET IMPERIAAL PROJECT VAN LEOPOLD II IN CONGO, 1876-1908¹

- Jan Vandersmissen & Lisa van Diem -

Klimaat, acclimatisatie en hygiëne – drie termen die men wellicht niet meteen bijeen zou verwachten. Toch zijn ze innig met elkaar verbonden in de vragen of Europese expansie in het Congobekken wel levenskansen had en in hoeverre dit een Belgische aangelegenheid moest zijn in plaats van enkel een avontuur van koning Leopold II. Voorstanders van Belgische bemoeienis in Congo spraken lovend over het gebied en verwezen ernaar met de uitdrukking “*Les Indes africaines*”. Ze zagen het als een regio waar, naar analogie met Brits- en Nederlands-Indië, de rijkdommen voor het oprapen lagen. Tegenstanders hadden het over “*Le Congo minotaure*”, een monsterlijk land met een dodelijk klimaat. Deze opvatting kwam niet uit de lucht vallen. Tijdens de vroegste verkenningstochten van de *Association internationale africaine* (AIA) in Midden-Afrika en ook bij de vestiging van de eerste stations in het gebied vielen slachtoffers. Velen in België waren overtuigd dat het klimaat schadelijk was voor in Congo gevestigde landgenoten en andere Europese emigranten.

I. Inleiding

In deze bijdrage onderzoeken we het verband tussen klimaat, acclimatisatie, hygiëne en de idealisering van het imperiaal project van Leopold II in Congo. De opvatting dat Europeanen en Amerikanen er niet konden wennen of zich aanpassen aan het specifieke klimaat won in de negentiende eeuw aan belang. Het doembeeld van een moordend klimaat was persistent en beïnvloedde de Belgische publieke perceptie van Congo. Toch was dit niet het enige overzeese gebied waarover in de westerse wereld zulke voorstellingen circuleerden. Het klimaat van tropische gebieden werd vaak gezien als obstakel voor het succes van een kolonie. De tropische geneeskunde in de Duitse, Franse en Britse imperiale context is al omstandig bestudeerd². Tevens zijn er de laatste jaren werken gepubliceerd over inter-imperiale samenwerking op medisch gebied en daarmee verbonden koloniale thema's³. Ook acclimatisatie kreeg aandacht

van onderzoekers⁴. Echter, studies die klimaat, acclimatisatie, hygiëne en idealisering van imperialisme expliciet met elkaar verbinden zijn zeldzaam, zeker als men kijkt naar de Belgische context⁵. Hier zijn slechts enkele bijdragen verschenen over de medische koloniale situatie en de instructieliteratuur⁶. Deze studies missen een expliciete verbinding met het politieke. Daarnaast heeft het tijdvak dat we hier in beschouwing nemen – van 1876 tot 1908, en zeker de eerste twintig jaar ervan – tot nu toe amper aandacht gegenereerd in onderzoek naar de gezondheidsproblematiek van de imperiale onderneming in Congo⁷.

Wanneer men de gespecialiseerde literatuur overschouwt, lijkt het wel alsof de vroege periode van het Europees imperialisme in Congo vanuit medisch-historisch opzicht van weinig belang is geweest, enerzijds wegens de geringe aanwezigheid van artsen, anderzijds omdat een medisch beleid, gekenmerkt door de uitbouw van

1. Dit artikel kwam tot stand in het kader van het Onderzoeksproject TIC Belgium (BELSPO - BR/121/A3/TIC-BELGIUM).
2. Voorbeelden: HELEN J. POWER, *Tropical Medicine in the Twentieth Century, A History of the Liverpool School of Tropical Medicine, 1898-1990*, New York, 1999; DOUGLAS M. HAYNES, *Imperial Medicine. Patrick Manson and the Conquest of Tropical Disease*, Philadelphia, 2001; MICHAEL O. OSBORNE, *The Emergence of Tropical Medicine in France*, Chicago, 2014; OLIVIER LE COUR GRANDMAISON, *L'Empire des hygiénistes. Vivre aux colonies*, Paris, 2014; WOLFGANG U. ECKART, *Medizin und Kolonialimperialismus: Deutschland 1884-1945*, München, 1997; MARGRIT DAVIES, *Public Health and Colonialism. The Case of German New Guinea, 1884-1914*, Wiesbaden, 2002.
3. DEBORAH J. NEILL, *Networks in Tropical Medicine: Internationalism, Colonialism, and the Rise of a Medical Speciality 1890-1930*, Stanford, 2012; VOLKER BARTH en ROLAND CVETKOVSKI (ed.), *Imperial Co-operation and Transfer, 1870-1930: Empires and Encounters*, London, 2015.
4. Toonaangevende studies: MICHAEL A. OSBORNE, "Acclimatizing the World: A History of the Paradigmatic Colonial Science", in *Osiris*, nr. 15, 2000, p. 135-151; DAVID N. LIVINGSTONE, "Human Acclimatization: Perspectives on a Contested Field of Inquiry in Science, Medicine and Geography", *History of Science*, nr. 25, 1987, p. 359-394; DAVID N. LIVINGSTONE, "Tropical climate and moral hygiene: the anatomy of a Victorian debate", in *British Journal of the History of Science*, nr. 32, 1999, p. 93-110 en de speciale uitgave van *Bulletin of the History of Medicine*, nr. 70, 1996, over "Race and Acclimatization in Colonial Science". Acclimatisatiediscussies en -onderzoek gingen over aanpassen van mensen aan een andere leefomgeving, maar handelden ook over flora en fauna. Zie hiervoor bijvoorbeeld: WARWICK ANDERSON, "Climates of Opinion: Acclimatization in Nineteenth-Century France and England", in *Victorian Studies*, nr. 2, 1992, p. 135-157.
5. Zoals uit vorige voetnoot blijkt, is er wel geschreven over de invloed van tropisch klimaat op gezondheid. Een werk dat mooi laat zien hoe er vóór de opkomst van de tropische geneeskunde al specifiek geschreven werd over het gezond blijven in tropische klimaten is DAVID ARNOLD (ed.), *Warm Climates and Western Medicine: The Emergence of Tropical Medicine, 1500-1900*, Clio Medica 35 The Wellcome Institute Series in the History of Medicine, Atlanta, 1996.
6. MYRIAM MERTENS en GUILLAUME LACHENAL, "The History of 'Belgian' Tropical Medicine from a Cross-Border Perspective", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, nr. 90, 2012, p. 1249-1272; MYRIAM MERTENS, *Chemical compounds in Congo: pharmaceuticals and the 'crossed history' of public health in Belgian Africa (ca. 1905-1939)*, doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2014; MARYNEZ LYONS, *The Colonial Disease. A Social History of Sleeping Sickness in Northern Zaire, 1900-1940*, Cambridge-New York, 1992; PEDRO MONAVILLE, *Les manuels de préparation à la vie coloniale: étude de représentations dans le discours belge sur le Congo (1895-1955)*, licentiaatsverhandeling, Université de Liège, 2002; Id., "'Conseils aux partants': Une lecture politique des manuels d'hygiène coloniale publiés en Belgique (1895-1950)", in *Revue belge d'Histoire contemporaine*, nr. 36, 2006 (1-2), p. 97-125; J. ANDRÉ, J. BURKE, J. VUYLSTEKE en H. VAN BALEN, "Evolution of Health Services", in P.G. JANSSENS, M. KIVITS en J. VUYLSTEKE (ed.), *Health in Central Africa since 1885: Past, Present and Future*, Brussels, 1997, p. 98-158.
7. *Idem*.

een geneeskundige infrastructuur, traag op gang is gekomen⁸. Wat historici tot op heden vooral heeft geboeid zijn latere verwezenlijkingen van de Onafhankelijke Congostaat (EIC), en dan voornamelijk de strijd tegen de slaapziekte, waarvoor men steun vond bij de bacteriologie, parasitologie en laboratoriumgeneeskunde⁹. Die focus van historici op zowel de medicalisering van de gezondheidsproblematiek als de wetenschappelijke wortels van de tropengeneeskunde negeert een belangrijk facet van de hele kwestie: doodsangst. Immers, de confrontatie met een ruwe, verzen-gend warme, vochtige omgeving tijdens de fase van exploratie en vestiging bracht de Europeanen in Congo oog in oog met de dood. Existentiële onrust stuurde hun gedrag. Het was door observatie van en reflectie over hun levenswijze in een vrijwel onbekende omgeving dat de Europese verkenners en *settlers* zochten naar verklaringen voor de oorzaken van hun problemen en naar oplossingen om gezond te blijven. De verklaringen werden gevonden in het onbarmhartige klimaat, de oplossingen in de aanpassing van hun levensstijl in een strikte toepassing van hygiëneregels¹⁰.

Geen enkele studie heeft tot op heden alle bovenstaande elementen verenigd en de relevante relaties in kaart gebracht. Dit artikel kijkt naar de onderliggende verbanden tussen deze elementen in de

periode dat Congo nog het privébezit was van Leopold II, een tijdvak waarin overigens bij herhaling discussies ontstonden over de eventuele overname van de EIC door België. Met onze studie ambiëren we het evolutief karakter van het denken over klimaat te belichten en te tonen welke veranderende inzichten op hygiënisch en medisch gebied er mee verband hielden, en dat alles als een integraal deel van de discussies over de toekomst van Congo in zijn relatie tot België. Het klimaat en daarmee de mogelijkheid voor Europeanen om gezond te blijven tijdens hun verblijf in de tropen werden immers nu eens negatief dan weer positief afgeschilderd vanwege achterliggende politieke agenda's.

Methodologisch en thematisch zijn we dank verschuldigd aan het *TIC-Belgium Project*, het product van een samenwerking tussen de Universiteit Gent, de Université catholique de Louvain, de Universiteit Maastricht, de Université libre de Bruxelles en het Rijksarchief¹¹. *TIC-Belgium* focust op de transnationale dynamiek van sociale hervorming in de Lage Landen tussen 1840 en 1940. In die periode zochten sociale hervormers vaak internationale podia op om ideeën te delen en te verspreiden, zoals de internationale congressen die gelijktijdig met wereldtentoonstellingen werden georganiseerd. Zo ontstond een dynamiek tussen het lokale, nationale en internationale niveau.

8. Een uitzondering is JEAN-LUC VELLUT, "European Medicine in de the Congo Free State (1885-1908)", in P.G. JANSSENS, M. KIVITS en J. VUYLSTEKE (ed.), *Health in Central Africa since 1885...*, p. 67-87.

9. J. BURKE, "Historique de la lutte contre la maladie de sommeil au Congo", in *Annales de la Société belge de Médecine tropicale*, nr. 51, 1971, p. 465-482; DANIEL R. HEADRICK, "Sleeping Sickness Epidemics and Colonial Responses in East and Central Africa, 1900-1940", *PLoS Neglected Tropical Diseases*, 8 (4): e2772: <https://doi.org/10.1371/journal.pntd.0002772>; MARYNEZ LYONS, "From 'Death Camps' to Cordon sanitaire: the Development of Sleeping Sickness Policy in the Uele District of the Belgian Congo, 1903-1914", *The Journal of African History*, nr. 26, 1985, p. 69-91; Id., "Sleeping Sickness in the History of Northeast Congo (Zaire)", *Canadian Journal of African Studies*, nr. 19, 1985, p. 627-633; Id., "Sleeping Sickness Epidemics and Public Health in the Belgian Congo", in DAVID ARNOLD (ed.), *Imperial Medicine and Indigenous Societies*, Manchester-New York, 1988, p. 105-124.

10. "Doodsangst" in een koloniale context komt aan bod in het werk van JOHANNES FABIAN, *Out of Our Minds: Reason and Madness in the Exploration of Central Africa: The Ad. E. Jensen Lectures at the Frobenius-Institut, University of Frankfurt*, Berkeley, 2000. Deze problematiek is recent verder uitgediept in werk van Nancy Rose Hunt over "koloniale nervositeit", dat de lijn doortrekt van situaties ten tijde van de Vrijstaat naar Belgisch-Congo, waarbij op meerdere wijzen wordt getoond hoe de nasleep van het geweld in de Vrijstaat en de gelaagde emotionaliteit die daarmee te verbinden valt, is doorgedrongen in o.a. medisch onderzoek onder Belgisch koloniaal bewind, cf.: NANCY ROSE HUNT, *A Nervous State: Violence, Remedies, and Reverie in Colonial Congo*, Durham, 2016. Het concept van "het onbarmhartige klimaat" werd ook het onderwerp van vele discours over koloniale "andersheid", niet alleen gerelateerd aan geneeskunde. Het is voor een vervolgstudie wellicht erg nuttig discours over het Congolese klimaat en milieu in de historische productie van de "koloniale bibliotheek" te herplaatsen. Zie: VALENTIN Y. MUDIMBE, *The Invention of Africa – Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge*, Bloomington, 1988.

11. Zie *TIC-Belgium*, Website van TIC-Collaborative, <https://www.tic.ugent.be/TIC-Belgium_introduction>, geconsulteerd op 28 mei 2021.

Koloniale wetenschappers, administratoren, artsen, ingenieurs, enzovoort, opereerden niet alleen in hun lokale of nationale omgeving, maar hadden contacten en deelden informatie op internationaal en inter-imperiaal niveau¹². Ook voor koloniale onderwerpen bestonden er internationale congressen, organisaties en tijdschriften. Het *TIC-Belgium Project* heeft voor zijn partners veel documenten, waaronder congresbundels en tijdschriftenreeksen, digitaal en ge-OCR-iseerd beschikbaar gemaakt. Voor dit onderzoek hebben we daar dankbaar gebruik van gemaakt. Omdat onze bijdrage hoofdzakelijk over de perceptie van Congo in België handelt, hebben we besloten om naast de documenten verkregen via het *TIC-Belgium Project* ook te kijken naar (nationale) berichtgeving in tijdschriften en kranten. Hiervoor hebben we deels gebruikgemaakt van openbaar toegankelijke digitale verzamelingen zoals de krantencollecties van *Belgica-Press* (Koninklijke Bibliotheek van België), *Delpher* (Koninklijke Bibliotheek van Nederland) en bronnen beschikbaar via Archive.org en Gallica¹³.

We starten onze bijdrage met een schets van de beginsituatie. Hoe verliep de vroege “Leopoldiaanse” verkenning van het Congobekken en waar kwam het doembeeld over het klimaat vandaan? Daarna nemen we twee discoursen onder de loep: “*Les Indes africaines*” en “*Le Congo minotaure*”, waarbij we enkele bronnen in de diepte analyseren. Vervolgens geven we een brede beschouwende analyse die verder ingaat op het verband tussen klimaat, acclimatisatie, hygiëne en de connecties met het imperiale project in het algemeen en dat van Leopold II in het bijzonder.

Hier worden Belgische en internationale ontwikkelingen met elkaar verbonden. Ook besteden we aandacht aan de evolutie in de denkbeelden door de tijd heen. We sluiten af in 1908, het jaar van de overname van Congo door België.

II. Congo, 1876-1885: bezetters, oog in oog met de dood

Dankzij de inmenging van Leopold II (1835-1909, r. 1865-1909) was de Internationale Aardrijkskundige Conferentie, georganiseerd te Brussel in 1876, een katalysator van de wedren die bekend is geworden als “*The Scramble for Africa*”¹⁴. Toen de Koning der Belgen in 1885 Soeverein van de EIC werd (r. 1885-1908), waren de in het leven geroepen organisaties voor de verkenning, bezetting en exploitatie van het gebied tussen de monding van de Congo en de Grote Meren al bijna acht jaar op het terrein aanwezig. Het ging achtereenvolgens om de *Association internationale africaine* (AIA), opgericht in september 1876 na afloop van de Brusselse Conferentie, met een Belgisch nationaal comité dat vijf expedities naar de omgeving van het Tanganyikameer stuurde; het *Comité d’Études du Haut-Congo* (CEHC), in 1878 gesticht door Leopold II in samenwerking met Nederlandse en Britse privé-investeerders met het oog op de commerciële exploratie en exploitatie van het Congobekken; en de *Association internationale du Congo* (AIC), eind 1879 gesticht met als doel de effectieve controle over het Congobekken te verwerven¹⁵. Wat betreft de groep agenten die tijdens die eerste jaren in Congo aan het werk was voor rekening van Leopolds organi-

12. Frederick Cooper en Ann Laura Stoler riepen al eerder op om voorbij de grenzen van de kolonies en de naties te kijken. Steeds meer onderzoek richt zich nu op uitwisseling en samenwerking tussen koloniale rijken. Zie FREDERICK COOPER en ANN LAURA STOLER, *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, Berkeley, 2007 en bijvoorbeeld VOLKER BARTH en ROLAND CVETKOVSKI (ed.), *Imperial Co-operation...*

13. Onze dank gaat tevens naar de anonieme reviewers die ons talrijke nuttige aanbevelingen hebben bezorgd.

14. THOMAS PAKENHAM, *The Scramble for Africa: 1876-1912*, London, 1992, p. 11-23; HENDRIK LODEWIJK WESSELIJNG, *Verdeel en heers: de deling van Afrika 1880-1914*, Amsterdam, 1999, p. 103-123; AUGUSTE ROEYKENS, *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)*, Bruxelles, 1956, p. 194-262; ÉMILE VANDEWOUDE, “De Aardrijkskundige Conferentie (1876) vanuit het koninklijk paleis gezien”, in *La Conférence de géographie de 1876: recueil d’études = Bijdragen over de Aardrijkskundige Conferentie van 1876*, Bruxelles, 1976, p. 415-438.

15. AUGUSTE ROEYKENS, *Les débuts de l’œuvre africaine de Léopold II, 1875-1879*, Bruxelles, 1955, p. 227-420; ROGER HEREMANS, *Les établissements de l’Association internationale africaine au lac Tanganika et les Pères Blancs: Mpala et Karéma (1877-1885)*, Tervuren, 1966; JEAN STENGERS, “Léopold II et l’Association internationale du Congo”, in *Le Centenaire de l’État indépendant du Congo: recueil d’études*, Bruxelles, 1988, p. 51-75.

saties, vallen zes zaken op: het was een exclusief mannelijke aangelegenheid; de meeste rekruten hadden een militaire achtergrond; het ging om een groep van kleine omvang; de samenstelling ervan was internationaal; het verblijf van de betrokkenen in Afrika was beperkt in de tijd; niettemin was de mortaliteitsgraad onder de agenten hoog. Deze vaststellingen vragen verduidelijking.

Tussen 15 oktober 1877 en december 1884 stuurden de drie genoemde organisaties 102 Belgen naar Midden-Afrika. 21 van hen reisden via het eiland Zanzibar en de Afrikaanse oostkust naar het Merengebied. De 81 anderen trokken via de Afrikaanse westkust naar het gebied rond de monding van de Congo, bekend als de Beneden-Congo¹⁶. Het waren allemaal mannen, want de opdrachtgevers vonden blanke vrouwen moreel en fysiek ongeschikt voor het ruwe leven in dit nog te “beschaven” deel van de tropen. Ze zouden voor ongewenste afleiding onder de mannelijke agenten zorgen¹⁷. De meeste Belgische agenten hadden een band met het leger of de marine en hadden als voorbereiding een spoedcursus gevolgd aan het *Institut cartographique militaire* te Brussel, een topografisch instituut gespecialiseerd in terreinmeting en kaartproductie¹⁸. De toekomstige agenten kregen er een korte training in astronomische plaatsbepaling onder de tropische sterrenhemel om verdwalen op onbekend terrein te voorkomen¹⁹. Die opleiding schonk geen aandacht aan vitale zaken zoals de preservatie van een goede gezondheid tijdens de diensttijd in Afrika. Het project van Leopold II resulteerde nooit in een massale mobilisatie van mensen.

Op geen enkel moment in die periode van acht jaar waren meer dan 50 Belgische agenten tegelijk in de regio actief. Maar Leopolds organisaties namen ook niet-Belgen in dienst. Britse, Zweedse, Duitse, Franse, Italiaanse, Amerikaanse, Oostenrijkse, Deense, Nederlandse, Portugese en Zwitserse agenten verkenden het terrein, zagen toe op de bouw van tientallen stations, en installeerden mee een systeem van exploitatie waarbij men de omwonende bevolking belastte met zwaar werk²⁰.

Deze cijfers geven maar een beperkt beeld van de Europese aanwezigheid in Congo in de acht jaar vóór de creatie van de EIC. Enkele Europese handelshuizen hadden in de Beneden-Congo factorijen gevestigd, uitgebaat door personeel uit Europa. Het ging om slechts enkele tientallen mensen. De religieuzen waren evenmin talrijk: de grote missioneringsgolf kwam pas eind jaren 1890 echt op snelheid, maar Britse en Amerikaanse organisaties zetten vanaf de late jaren 1870 de eerste stappen in de richting van een evangelisatie van de volken in het gebied voorbij de cataracten. Pas in 1886 zou het eerste Belgische initiatief in die richting worden opgestart door de Congregatie van Scheutisten. Voorts verkenden groepjes Europese en Amerikaanse verkenner die voor andere opdrachtgevers dan Leopold II werkten de grote rivieren. Opnieuw ging het om een relatief klein aantal. Meestal waren ze met niet meer dan twee of drie en werden ze ondersteund door een veel grotere groep Afrikaanse helpers. Tot slot waren er nog Portugezen en “*des métis*” uit Angola en Mozambique die in het Congobekken wapens, ivoor, hardhout en andere waren verhandelden²¹.

16. De cijfers betreffende de Belgische agenten zijn ontleend aan het “Tableau des Belges qui ont participé aux expéditions organisées par l’œuvre du Roi des Belges”, in *Les Belges au Congo, numéro extraordinaire du Mouvement géographique*, Bruxelles, 1885, p. 23-24, en het artikel “Les Belges au Congo”, *Le Mouvement géographique*, nr. 2, 1885 (1), p. 3.

17. ANNE CORNET, “Vrouwen en kolonisatie: Belgisch-Congo”, in *Uitgelezen*, nr. 17, 2011, p. 8-12; AMANDINE LAURO, *Coloniaux, ménagères et prostituées au Congo belge, 1885-1930*, Loverval, 2005, p. 19-46.

18. Het ging om 35 officieren en oud-officieren, 11 onderofficieren en oud-onderofficieren, en 8 marineofficieren.

De overige agenten hadden een uiteenlopende professionele achtergrond: 3 ingenieurs, 15 handwerkslieden, 10 handelaars en commercieel bedienden, 15 bedienden en andere beroepen, en tot slot 5 artsen.

19. JAN VANDERSMISSEN, “Emile Adan en de introductie van reisinstructies voor de Belgische wetenschappelijke exploratie in Midden-Afrika”, in *Archief en Bibliotheekwezen in België*, nr. 74, 2003 (1-4), p. 205-217.

20. In december 1884 hield de AIC 171 blanke agenten in Midden-Afrika gestationeerd, onder wie 46 Belgen naast 49 Britten, 37 Zweden en 20 Duitsers. De cijfers betreffende de niet-Belgen zijn ontleend aan het “Tableau du personnel blanc en Afrique”, in *Les Belges au Congo, numéro extraordinaire du Mouvement géographique*, Bruxelles, 1885, p. 24.

21. JEAN-LUC VELLUT, “La communauté portugaise du Congo belge: du régime de Léopold II à la Deuxième Guerre mondiale”, in EDDY STOLS en JOHN EVERAERT (ed.), *Flandre et Portugal. Au confluent de deux cultures*, Anvers, 1991, p. 315-345.

In die tijd bleef geen enkele Europeaan lang in Congo. Het aantal échte residenten met een permanente verblijfplaats was beperkt. Ze woonden vooral in posten in de Beneden-Congo die toegang gaven tot de rest van het Congobekken: de havenplaatsen Banana en Matadi, het station Vivi, en de nederzetting Boma, die uitgroeide tot een administratief centrum. De stations in het binnenland, opgericht in opdracht van Leopolds organisaties, waren meestal wel permanent bevolkt, doch met tijdelijk personeel. Het residentieel karakter ervan was dus relatief. De agenten bleven nooit lang. Ze hadden contracten getekend voor een korte diensttijd, meestal twee tot drie jaar. Soms werden ze sneller naar huis gestuurd, bijvoorbeeld wanneer ze kampten met ernstige mentale of fysieke problemen. Carrières van vijf tot zes jaar waren uitzonderingen. Sommige agenten volbrachten meerdere termijnen, van elkaar gescheiden door een verplichte rust in Europa.

Door hun opdracht te aanvaarden, namen Leopolds agenten een risico. Velen overleden kort na aankomst in Afrika, soms door een ongeval of verdrinking, maar meestal was een tropische ziekte in het spel. In de rapporten van die tijd hield men het doorgaans bij vage omschrijvingen zoals opflakkerende koorts, diarree of dysenterie. Het is in die vroege periode niet steeds duidelijk wat de precieze doodsoorzaak was. Men kan bovendien niet uitsluiten dat sommige doodsoorzaken al dan niet bewust “verborgen” bleven of uit officiële rapporten zijn geweerd, zoals alcoholintoxicatie, fatale venerische aandoeningen of overdadig

gebruik van opiumpreparaten, waaronder laudanum. De officiële statistieken moeten omzichtig en kritisch worden benaderd, maar tegelijk dient gezegd dat de cijfers van Alphonse-Jules Wauters, die uitstekende contacten had met de Leopoldiaanse organisaties en rechtstreeks toegang kreeg tot informatie uit de eerste hand, wijzen op een redelijk hoge mortaliteit onder de eerste Belgische en niet-Belgische agenten²². En ook in de andere groepen vielen slachtoffers. De westerse pers vergeleek Midden-Afrika met West-Afrika, dat al veel langer bekend stond als “a White Man’s Grave”²³.

Die eerste generatie agenten ervoeren het leven in Congo als “hard”. Dat mag verbazen, zeker wanneer men kijkt naar de finaliteit van hun aanwezigheid: verovering en bezetting van lokale gemeenschappen en hun territoria gevolgd door consolidatie van de autoriteit van het Leopoldiaanse regime met behulp van dwang en geweld²⁴. Het paradoxale is dat de harde, en vaak op terreur gestoelde acties gericht tegen Congolezen de agenten er niet van weerhielden een eigen discours te fabriceren over hun “werkomgeving”, die ze in menig opzicht als “vijandig” omschreven, hen mentaal en fysiek op de proef stelde en hen een lastige tijd bezorgde. De “onbekende”, “dreigende” natuur was in hun perceptie mee onderdeel van wat men ervoer als een persoonlijke beproeving. Men creëerde een mentale constructie van een wereld die manifest “anders” werd geacht, en die niet alleen “vreemd” maar tegelijk bedreigend en onvoorspelbaar leek²⁵. De agenten geraakten bevangen door doodsangst. Dit werd mee in de hand gewerkt door een vij-

22. Van de 102 door Alphonse-Jules Wauters vermelde Belgische agenten die tussen oktober 1877 en eind 1884 in Congo werkten, zouden er 20 (bijna 1 op 5) tijdens hun missie gestorven zijn. Ook de niet-Belgische agenten van de AIC werden beproefd: 18 van hen sneuvelde in dezelfde periode. Zie: ALPHONSE-JULES WAUTERS, “De la mortalité au Congo”, in *Le Mouvement géographique*, nr. 2, 1885 (28), p. 111-112.

23. PHILIP D. CURTIN, “The White Man’s Grave’: Image and Reality, 1780-1850”, in *Journal of British Studies*, nr. 1, 1961 (1), p. 94-110.

24. Voor een omvattende en recente synthese over het proces van verovering en bezetting, zie: MATHIEU ZANA ETAMBALA, *Veroverd. Bezet. Gekoloniseerd. Congo 1876-1914*, Gorredijk, 2020. Met betrekking tot de fenomenologie van geweld en dood in Afrikaanse contexten, zie o.a. het hoofdstuk “Out of the World” in ACHILLE MBEMBE, *On the Postcolony*, Berkeley, 2001.

25. In dit verband dient te worden gerefereerd naar studies in de lijn van het werk van David Arnold en navolgers over “tropicality” als een “idea, image and exotic ‘other’ of European invention and imagining”, zie: VICTOR R. SAVAGE, “Tropicality imagined and experienced. A commentary of Felix Driver’s ‘Imagining the Tropics: Views and Visions of the Tropical World’”, in *Singapore Journal of Tropical Geography*, nr. 25, 2004 (1), p. 26; DAVID ARNOLD, *The problem of nature: Environment, culture and expansion*, Oxford, 1996; DAVID ARNOLD, “‘Illusory riches’: Representation of the tropical world, 1840-1950”, in *Singapore Journal of Tropical Geography*, nr. 21, 2000 (1), p. 6-18; FELIX DRIVER, “Imagining the tropics: Views and visions of the tropical world”, *Singapore Journal of Tropical Geography*, nr. 25, 2004 (1), p. 1-17; FELIX DRIVER EN LUCIANA MARTINS (eds), *Tropical visions in an age of empire*, Chicago-London, 2005.

and die men amper kende maar meedogenloos toesloeg: het allegaartje aan tropische ziekten. De verantwoordelijken in Brussel en Boma kregen geen vat op de toestand op het terrein. Enige houvast vonden de agenten in zelfdiscipline, en in pogingen de realiteit objectief onder ogen te zien en problemen aan te pakken volgens de rationele methoden die ze in Europa hadden aangeleerd gekregen, maar waarvan de toepasbaarheid in Congo nooit was uitgetest²⁶. Hun dag kreeg structuur door op regelmatige tijdstippen meteorologische waarnemingen te verrichten en erover te rapporteren. Maar niet iedereen werkte even nauwkeurig of systematisch en de data waren te beperkt om een beeld te geven van de algemene gesteldheid van het gebied. Het wantrouwen ten aanzien van het klimaat in Congo sluimerde onderhuids en de wetenschappelijke meningsverschillen over het thema onder experten in Europa stelden de agenten op het terrein niet bepaald gerust²⁷. Sommigen stonden voor een dilemma. Ze waren gehecht aan het project van Leopold II en hadden er een zware tol voor betaald. Het beschavingsideaal bekritisieren was taboe aangezien ze daarmee ook hun eigen aanwezigheid in twijfel zouden trekken²⁸. Maar tegelijk kon men niet onverschillig blijven tegenover de situatie op het terrein. De EIC was in 1885 in het leven geroepen, maar de realiteit bleef lange tijd dezelfde: de verkenningsfase liep immers nog jaren door tot uiteindelijk, begin

twintigste eeuw, een fijnmazig hydrografisch stelsel op kaart was gezet. Het residentieel karakter van de Europese aanwezigheid kreeg traag vorm. Het klimaatwantrouwen wierp echter een schaduw over de toekomst van het imperiaal project in Congo.

III. Klimaat, gezondheid en het succes van een kolonie

Om een overzees gebied zoals Congo succesvol te exploiteren was de verkenning van het binnenland, het stichten van stations en het aangaan van handelsrelaties met de lokale bevolking voor de Europeanen van groot belang. Noodzakelijk hierbij was dat de sterfte van Europeanen onder controle werd gebracht, aangezien deze zware consequenties had voor zowel het kostenplaatje als de reputatie van het gebied en daarmee samenhangend de toekomstige aanwas van blanke *settlers* en militairen. Dit was niet enkel het geval voor Congo. Het speelde bij elke koloniale onderneming een rol. Zo waarschuwde Florence Nightingale (1820-1910) in 1863 al dat er iets aan de mortaliteitscijfers van het Britse leger in Indië gedaan moest worden omdat het subcontinent anders niet onder controle gebracht kon worden²⁹. Zeker tegen het einde van de negentiende eeuw, toen veel koloniale machten probeerden hun overzeese bezittingen uit te breiden, verdiende dit probleem volle aandacht³⁰.

26. Zie m.b.t. deze wisselwerking eveneens meerdere hoofdstukken in JOHANNES FABIAN, *Out of Our Minds...*

27. Een goed voorbeeld zijn de meningsverschillen tussen de Leopoldiaanse verkenners Henry Morton Stanley en Edouard Pechuel-Lösche, en de discussies hierover in *Le Mouvement géographique*, die in dit artikel nog verder aan bod zullen komen.

28. Illustratief is de propagandataal in *Le Mouvement géographique* bij een bericht over een toen recente publicatie van Alexander von Danckelmann over het klimaat in Congo, die, althans naar de mening van de redacteur, duidelijk maakte dat niemand moest twijfelen aan de noodzaak van de Europese aanwezigheid in Congo: “*Nous appelons particulièrement l'attention de tous ceux que la question africaine intéresse sur la conférence que le docteur von Danckelmann, de Hambourg, qui a fait un séjour de deux ans au bas Congo, vient de donner à Hambourg et dont on trouvera une traduction dans les dernières livraisons de Ciel et Terre sous le titre: Le climat du Congo et son influence sur l'homme. C'est comme un cours d'hygiène à l'usage de tous ceux qui partent pour le Congo. Après avoir traité les questions du vêtement et de la nourriture, l'auteur passe en revue les causes, les symptômes et le traitement des diverses maladies locales et il conclut en ces termes: 'Il résulte de ce que nous avons vu jusqu'ici qu'un homme sain et fort ne doit pas craindre l'Afrique, et que s'il est prévoyant, il peut très bien vivre en bonne santé; s'il voit l'un ou l'autre de ses compagnons succomber au climat, il se souviendra que, même chez nous, ceux qui sont dans la fleur de la jeunesse sont aussi parfois emportés. Nul doute que dans un temps plus ou moins éloigné, la population du globe s'accroissant sans cesse, le courant humain qui se déverse sur l'Amérique se dirigera vers l'Afrique. L'homme alors maîtrisera le climat avec toutes les forces de la science. Souvenons-nous des milliers et des milliers d'hommes qui sont morts de la fièvre à la construction du chemin de fer de Panama, et qui mourront au creusement de son canal. Et cependant ces entreprises se sont faites où s'achèvent. Il en sera de même pour l'Afrique: sa colonisation future coûtera bien des vies d'hommes peut-être, mais l'histoire les enregistrera sans s'en émouvoir*”, in *Le Mouvement géographique*, nr. 2, 1885 (6), p. 23.

29. FLORENCE NIGHTINGALE, *How people may live and not die in India*, London, 1863, p. 3.

30. Zie ook: OLIVIER LE COUR GRANDMAISON, *L'Empire des hygiénistes. Vivre aux colonies*, p. 8-10.

Langzamerhand ontstond een nieuw veld van kennis en gebruiken ter bescherming van de gezondheid van Europeanen in de hete gebieden. Vaak werd dat veld koloniale hygiëne genoemd³¹. Het had grote raakvlakken met zowel militaire als maritieme hygiëne en richtte zich aanvankelijk hoofdzakelijk op de gezondheid van de bezetter en niet op de gezondheid van de inlandse bevolking³². Weliswaar was er wel al aandacht voor de pokken, een ziekte die wijdverspreid was onder de bevolking in tal van koloniën, waar dan vaccinatieprogramma's voor werden opgezet³³, maar voor de rest was de aandacht voor de gezondheid van niet-Europeanen gering, ook als men kijkt naar publicaties en discussies³⁴. De komst van de westerse geneeskunde werd dus niet meteen ingezet als morele rechtvaardiging voor de kolonisatie. In eerste instantie werd de economische ontsluiting van Afrika gepresenteerd als een morele miserie. De gezondheid van de Afrikaanse bevolking werd pas echt belangrijk in een latere periode,

toen veelal de werkkrachten werden getroffen. Economische motieven bleven overheersen, maar ook de reputatie van de koloniserende mogendheid begon een rol te spelen. Inmiddels was dit wel onderdeel van de morele rechtvaardiging voor kolonisatie. Bovendien leefde de angst dat de lokale bevolking een mogelijke besmettingshaard vormde voor de *settlers*³⁵. Van de hand van medici, en soms ook van voormalige kolonisten, verschenen al veel eerder werken over het behoud van de gezondheid in tropische gebieden³⁶. Het ging hier echter om een klein aantal en de kennisuitwisseling tussen de koloniën was miniem³⁷. Rond de jaren 1880 kwam daar verandering in, onder andere door de effectieve opdeling van Afrika onder de Europese mogendheden. De aandacht voor informatievergaring over het klimaat, ziekten en gezondheid in de koloniën en voor internationale informatie-uitwisseling en samenwerking groeide. Al deze aandacht hield echter niet in dat er ook daadwerkelijk veel dokters in Congo

31. Voor de discussie over de begrippen tropische geneeskunde/hygiëne en koloniale geneeskunde/hygiëne zie: HELEN TILLEY, *Africa as Living Laboratory. Empire, Development and the Problem of Scientific Knowledge 1870-1950*, Chicago-London, 2011, p. 10-11; DEBORAH J. NEILL, *Networks in Tropical Medicine: Internationalism, Colonialism, and the Rise of a Medical Specialty 1890-1930*, Stanford, 2012, p. 14-15; LEO VAN BERGEN, *Van koloniale geneeskunde tot internationale gezondheidszorg. Een geschiedenis van honderd jaar Nederlandse vereniging voor Tropische Geneeskunde*, Amsterdam, 2007, p. 14.

32. Dit was ook veelal het geval bij Afrikaanse koloniën van andere Europese mogendheden (zie JEAN-LUC VELLUT, "European medicine in the Congo Free State (1885-1908)", in P.G. JANSSENS, M. KIVITS en J. VUYLSTEKE (ed.), *Health in Central Africa since 1885...*, p. 98). Over de connectie met militaire en maritieme hygiëne zie DAVID N. LIVINGSTONE, "Tropical climate and moral hygiene: the anatomy of a Victorian debate", in *British Journal for History of Science*, nr. 32, 1999 (1), p. 107. Deze connectie blijkt ook uit het feit dat koloniale hygiëne op de internationale hygiëne- en demografiecongressen ingedeeld werd samen met militaire en maritieme hygiëne. Er was tevens een vooraanstaand medisch tijdschrift genaamd *Archiv für Schiffs- und Tropen-hygiene*.

33. Deze programma's werden in veel gevallen uitgevoerd door missionarissen en deze zetten zich ook vaak in voor de verzorging van zieke inlanders in hun omgeving. Zie: JEAN-LUC VELLUT, "European medicine in...", p. 67 en p. 82-85.

34. Publicaties en discussies gingen over de gezondheid van de Europeaan in de tropen en wat deze kon doen om ziekte te voorkomen. Ook in praktisch opzicht was er weinig aandacht. Er zijn een aantal proclamaties geweest m.b.t. publieke gezondheid in de beginjaren van de EIC, maar het eerste ziekenhuis voor inlanders werd bijvoorbeeld pas in 1904 opgericht (zie hiervoor en ook voor informatie over vaccinatie in de EIC: J. ANDRÉ, J. BURKE, J. VUYLSTEKE en H. VAN BALEN, "Evolution of Health Services", in P.G. JANSSENS, M. KIVITS en J. VUYLSTEKE (ed.), *Health in Central Africa since 1885...*, p. 98 en 101-102).

35. R. COOSEMANS, "Occupational Health", in P.G. JANSSENS, M. KIVITS en J. VUYLSTEKE (ed.), *Health in Central Africa since 1885...*, p. 781-789; H.W.M. HÜSKEN-NILLISSEN en D. DE MOULIN, "De Dienst der Volksgezondheid in Nederlandsch-Indië; een terugblik", in *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (NTVG)*, nr. 52, 1986, p. 2356-2560; J. ANDRÉ, J. BURKE, J. VUYLSTEKE en H. VAN BALEN, "Evolution of Health..."; ALISON BASHFORD, *Imperial Hygiene: A Critical History of Colonialism, Nationalism and Public Health*, Basingstoke, 2003; STEPHEN FRENKEL en JOHN WESTERN, "Pretext or Prophylaxis? Racial Segregation and Malarial Mosquitos in a British Tropical Colony: Sierra Leone", *Annals of the Association of American Geographers*, nr. 2, 1988, p. 211-228; MYRIAM MERTENS en GUILLAUME LACHENAL, "The History of 'Belgian' Tropical Medicine from a Cross-Border Perspective", p. 1249-1272; MARYNEZ LYONS, *The Colonial Disease...*; J. EVERETT DUTTON en JOHN L. TODD, *Rapport sur la prophylaxie de la malaria dans les principaux postes de l'État indépendant du Congo*, (Liverpool School of Tropical Medicine, Memoir 20), London, 1906, p. 15-16.

36. Bijvoorbeeld: ADOLPHE ARMAND, *Médecine et hygiène des pays chauds et spécialement de l'Algérie et des colonies*, Paris, 1859; WILLIAM JAMES MOORE, *Health in the Tropics, or, Sanitary Art Applied to Europeans in India*, London, 1862; LODEWIJK FERDINAND PRAEGER, *Indische studiën: bijdragen tot de kennis der levensvatbaarheid, levens- en gezondheidsleer van de vreemde en eigene bewoners van Nederlandsch Indië*, Nieuwediep, 1863.

37. LODEWIJK FERDINAND PRAEGER, *Indische studiën...*, p. 11-12.

aanwezig waren om de kolonisten te behoeden tegen, en te verzorgen bij ziekte. Aanwezigheid van dokters was zeer gering ten tijde van de EIC. Hier kwamen pas structurele veranderingen in na de overname van Congo door de Belgische staat³⁸.

In de beginperiode van de koloniale hygiëne werd het tropische klimaat van de meeste koloniën algemeen beschouwd als een van de grootste bedreigingen voor de kolonist. Het klimaat kon “salubre” of “insalubre” zijn, en dat bepaalde grotendeels of een gebied al dan niet gevaarlijk werd geacht. Klimaat en ziekte werd vaak op één stapel gegooid. Historici hebben erop gewezen dat de destijds benadrukking dat het ging om een “tropisch” klimaat, ook plaatsvond om aan te geven hoe anders de omgeving was dan die van West-Europa en om het klimaat neer te zetten als een pathologische conditie op zich. Dit is onderdeel van een groter koloniaal discours dat zich richt op andersheid³⁹. De EIC kreeg ook te maken met deze denkbeelden over het klimaat en met de realiteit van een gebied waar nog weinig kennis over was gegenereerd in westerse intellectuele middelen. De exploratiereizen hadden niet alleen de stichting van stations en de cartografie van het Congobekken tot doel. De eerste verkenners en Leopolds agenten hielden ook meteorologische gegevens bij en probeerden inzicht te krijgen in het klimaat van Congo. Het waren deze verkenners die de arts voorafgingen in de samenstelling van de vroegste instructieliteratuur voor reizigers en *settlers* in Congo⁴⁰. De statistiek was wereldwijd in opmars⁴¹. Overal werden gegevens van allerlei aard samengebracht, ook in Congo. (Statistische) gegevens over het klimaat, de geografie, de bodem, en de morbiditeit en mortaliteit onder Europeanen werden verzameld om inzicht te krijgen in het uitgestrekte gebied en met name

om de potentiële economische waarde ervan vast te stellen. Positieve beeldvorming over het klimaat bleek nodig te zijn om Congo aantrekkelijk te maken voor ondernemingen.

IV. “Les Indes africaines”: constructie en hantering van een ideaalbeeld

De uitdrukking “*Les Indes africaines*” verwijst naar een ideaalbeeld van het uitgestrekte binnenland van Midden-Afrika, meer bepaald het gebied dat bevoeid wordt door de Midden-Congo en zijn zijrivieren. De omtrek ervan valt ongeveer samen met de grenzen van het Evenaarsdistrict zoals die in 1888 zouden worden vastgelegd. De formulering “*Les Indes africaines*” kwam echter al in 1885 prominent in beeld toen de verslagen van verkenners zoals Hermann von Wissmann (1853-1905) en Alphonse Vangele (1848-1939) werden gepubliceerd. De expliciete associatie met zowel Brits- als Nederlands-Indië is niet toevallig. Leopold II was al lang gefascineerd door de manier waarop deze kolonies economisch georganiseerd en uitgebuit werden, en vooral door de winsten die ze genereerden voor de koloniserende mogendheden⁴². Het beeld van natuurlijke overvloed stimuleerde de ambitie om zelf in Afrika een vergelijkbaar resultaat neer te zetten.

Een interview met Vangele, in juni 1885 afgenomen door Alphonse-Jules Wauters (1845-1916), hoofdredacteur van de periodiek *Le Mouvement géographique*, zorgde ervoor dat de uitdrukking “*Les Indes africaines*” het voorwerp werd van een fel debat. Dat handelde over de kwestie of Midden-Congo al dan niet geschikt was voor de installatie van stations bevolkt door Europese *settlers*. Vangele poneerde dat de streek in alle opzichten

38. ANDRÉ, J. BURKE, J. VUYLSTEKE EN H. VAN BALEN, “Evolution of Health...”, p. 99; JEAN-LUC VELLUT, “European medicine in...”, p. 72-74.

39. Zie onder andere over “the invention of ‘tropicality’” DAVID ARNOLD, *The Problem of Nature: Environment, Culture and European Expansion*, p. 141-168.

40. Zie JAN VANDERSMISSEN, *Koningen van de wereld: Leopold II en de aardrijkskundige beweging*, Leuven, 2009, p. 257-262.

41. Over de wordingsgeschiedenis van de statistiek als allesomvattende wetenschap, zie: NICO RANDERAAD, *Het onberekenbare Europa: macht en getal in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 2006.

42. LÉON LE FEBVE DE VIVY, *Documents d’histoire précoloniale belge (1861-1865). Les idées coloniales de Léopold duc de Brabant*, Bruxelles, 1955, p. 19-20; JEAN STENGERS, “La genèse d’une pensée coloniale: Léopold II et le modèle hollandais”, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, nr. 90, 1977, p. 47-71; JAN VANDERSMISSEN, *Koningen van de wereld...*, p. 334-335, 400-401.

LES INDES AFRICAINES

RENSEIGNEMENTS RECUEILLIS DANS UNE ENTREVUE AVEC LE LIEUTENANT VAN GELE

Les divers aspects du Congo entre Banana et les Stanley-Falls.

La configuration générale de l'Afrique centrale ressemble assez bien — d'après la comparaison de l'Asie — à une assiette renversée. En partant du littoral, la coupe transversale du bassin du Congo présente donc trois zones bien marquées :

1° La zone maritime, qui s'étend de Banana à Boma, sur une distance, en ligne droite, d'environ 200 kilomètres;

2° La zone montagneuse de la chaîne côtière courant du sud au nord, et qui, sur une longueur de 350 kilomètres, s'étend de Vivi à Msonata;

3° La zone centrale, communément appelée le haut plateau, qui comprend l'immense région située entre Kwamouth, à l'ouest, et Tabora, à l'est, sur une distance, en ligne droite, de plus de 2,000 kilomètres.

Chacune de ces zones a un aspect particulier, très net, très tranché, qui en fait comme trois pays très différents.

De Banana à Boma, c'est le bassin alluvial du fleuve avec ses merveilleuses de végétation : sur les rives, dans toutes les parties, on trouve l'inextinguible forêt vierge, ou bien la savane, avec ses vastes étendues de papyrus et ses îlots de baobabs et d'élés (!).

De Boma à Msonata, c'est sauvage et pittoresque, mais rien de réjouissant à l'œil; le fleuve roule, par-dessus les rapides, entre des rives rocheuses et encaissées; sur les mamelons, de hautes herbes; dans les vallons et les ravins seulement, la végétation tropicale.

De Boma à Msonata, c'est sauvage et pittoresque, mais rien de réjouissant à l'œil; le fleuve roule, par-dessus les rapides, entre des rives rocheuses et encaissées; sur les mamelons, de hautes herbes; dans les vallons et les ravins seulement, la végétation tropicale.

A partir de Kwamouth, le décor change, et — pour ne servir de la dénomination du lieutenant Van Gele — les Indes africaines commencent.

Les rives s'abaissent, montrant de loin en loin quelques pentes, comme à Bolobo et à Loukoléla, ou quelques collines, comme à Onpoto; l'indescriptible exubérance de la nature révèle un sol d'une immense fertilité. Partout, sur les bords du fleuve comme dans les îles innombrables qui parsèment son cours imposant, un fouillis de végétation; la forêt vierge, composée de cent essences diverses, gigantesques, entrecroise, par places, ses profondeurs pour permettre à la vue de s'étendre sur la savane, où paillent les troupeaux de buffles, sur la campagne défrichée et cultivée, où sont groupés les villages, entourés de champs et de jardins.

Le fleuve, en aval si furieux et d'une navigabilité si difficile, roule ici ses eaux profondes, calmes, limoneuses, offrant par places des nappes d'une telle étendue, qu'il faut aux canots plus d'une journée pour passer d'une rive à l'autre. Le long de celles-ci, comme autour des îles et sur

les eaux mêmes du fleuve, c'est une animation, un va-et-vient de canots, qui accusent, presque partout, une population compacte.

Population.

Stanley, Hanssens, Comber, Grenfell ont donné sur la population des rives du Congo, entre Kwamouth et les Stanley-Falls, des renseignements que le lieutenant Van Gele confirme d'une façon absolue, presque sans interruption. Les villages de Bolobo et de Molé, formés d'habitations s'étendant sur un espace de près d'une lieue de long, comptent à peu près 3,000 habitants. Dans l'Irèbon, en amont de la station de Ngondo, le pays est tellement peuplé qu'il n'est pas rare de compter sur les bords du fleuve des groupes de 400 et de 500 individus. Même densité de population à l'embouchure de la Loukougou et chez les Bangala. « En quittant la station établie chez ce peuple, jusqu'au confluent du Mongalla, la rive septentrionale du Congo, dit Van Gele, présente, sur une distance de 150 kilomètres, une suite non interrompue de villages. » Le lieutenant Coquilhat, chef de la station, assure que l'intérieur n'est pas moins peuplé.

Même observation pour les autres points principaux du fleuve où les agents de l'Association se sont arrêtés : à Ousindi, à Roubonga, à Onpoto, à Bourouba, à Jambiga,

“Les Indes africaines. Renseignements recueillis dans une entrevue avec le Lieutenant Van Gèle”,
in : *Le Mouvement géographique*, II, 14 juni 1885, p. 1. (collectie Jan Vandersmissen)]

een rijk potentieel bood voor Europese vestigingen. Om zijn claim hard te maken onderlijnde hij het, volgens hem, gezonde klimaat. Residenten in het Evenaarsgebied zouden gespaard blijven van de moeraskoorts die de Beneden-Congo teisterden. Hij minimaliseerde zo het risico op een humanitaire ramp. Bovendien was hij overtuigd dat de bodem vruchtbaar was, wat mogelijkheden bood voor initiatieven in de landbouw⁴³.

Alphonse Vangele was een man met ervaring in Afrika⁴⁴. Hij had al een lange militaire carrière achter de rug toen hij in 1881 in dienst trad van de AIC. Zijn eerste opdracht bestond erin Louis Valcke (1857-1940) bij te staan in de overbrenging van arbeidskrachten uit Zanzibar. In 1883 was Vangele vooral actief in de Beneden-Congo, waar men een weg aanlegde die het mondingsgebied moest verbinden met het in 1881 gestichte station Léopoldville. Het was een tijd van groeiende kennis over het rivierenstelsel, maar ook van verschuivende invloedssferen en oploeiende conflicten. Vanaf mei 1883 nam Vangele deel aan de *Upper Congo Expedition* en de stichting van het station Equateur – een operatie die veel spanningen met de plaatselijke bevolking genereerde en bovendien het leven kostte aan meerdere agenten⁴⁵. Na een diensttijd van drie jaar keerde Vangele terug naar België. Hij werd door zowat iedereen beschouwd als een belangrijke informatiebron over de actuele toestand in de amper verkende gebieden. In mei 1885 ontving Leopold II hem te Ciergnon om hem gedurende drie dagen te ondervragen⁴⁶. Aangezien hij in goede gezondheid verkeerde, vroeg de vorst hem meteen weer naar Congo te vertrekken, waar men hem goed kon gebruiken. Op 29 juni

1885 vertrok hij opnieuw naar Afrika⁴⁷. Tijdens zijn verblijf in Brussel stond hij een interview toe aan *Le Mouvement géographique*.

De bijdrage in *Le Mouvement géographique* was in essentie een standpunt over de toekomst van Leopolds persoonlijk politiek project veeleer dan een objectieve poging tot beschrijving van een tot dan weinig gekend deel van Congo. Geformuleerd amper twee maanden na de slotbijeenkomst van het Congres van Berlijn, waar met de *Acte générale* (26 februari 1885) de positie van de AIC werd versterkt, kan men zich de vraag stellen of het wel Vangeles stem is die het luidst in de tekst doorklinkt, of veeleer die van Alphonse-Jules Wauters, en bij uitbreiding, die van de Leopoldiaanse lobby, die in de hoofdredacteur van *Le Mouvement géographique* een eloquente woordvoerder vond⁴⁸. Na jaren ploeteren op verschillende fronten tegelijk – onder de tropische zon en in de internationale politieke arena – was de door Leopold II nagestreefde doorbraak eindelijk realiteit geworden. Was de tol van de inspanningen die de koning en zijn medewerkers sinds 1876 hadden geleverd op menselijk, materieel en financieel vlak al groot, dan waren de uitdagingen die hen in de nabije toekomst te wachten stonden nog veel groter. Het kwam er nu op aan een persoonlijk project te transformeren tot een geloofwaardige staat. Zonder geloofwaardigheid waren de overlevingskansen nihil. De nood aan geloofwaardigheid was onlosmakelijk verbonden met het streven naar een breed gedragen vertrouwen in de daadkracht van zowel de pioniers op het terrein als de politieke verantwoordelijken in Brussel en Boma die de staat moesten vormgeven, besturen, en economisch exploiteren.

43. "Les Indes africaines. Renseignements recueillis dans une entrevue avec le lieutenant van Gèle", in *Le Mouvement géographique*, nr. 2, 1885 (12), p. 47-48.

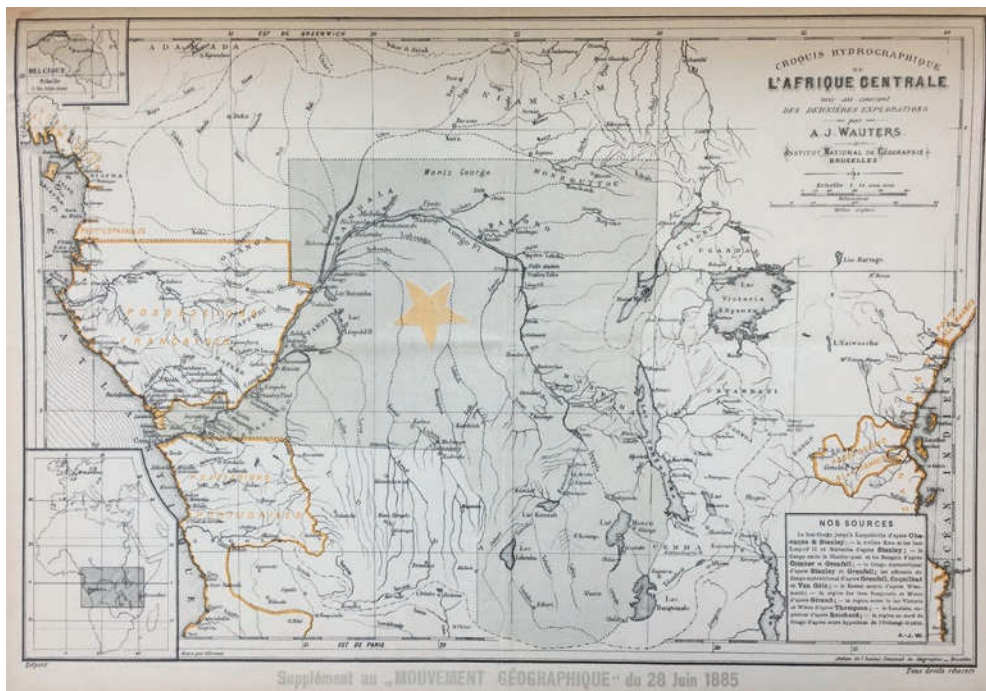
44. A. ENGELS, "Vangele (Alphonse)", in *Belgische koloniale biografie*, dl. 2, Brussel, 1951, col. 928-937; J.-P. CUYPERS, *Alphonse Vangele (1848-1939). D'après des documents inédits*, Bruxelles, 1960.

45. DANIEL VANGROENWEGHE, "Les premiers traités conclus avec les chefs indigènes par Vangele à Équateur-Station en 1883-1884. D'après des documents inédits", in *Annales Aequatoria*, nr. 1, 1980, p. 185-211.

46. J.-P. CUYPERS, *Alphonse Vangele...*, p. 33.

47. *Idem*, p. 33-34.

48. MARIE-CHRISTINE BRUGAILLÈRE, "Un journal au service d'une conquête: Le Mouvement géographique (1884-1908)", in *Textyles*, nr. hors série, nr. 1, 1993, p. 23-35; HENRI NICOLAÏ, "Le Mouvement géographique, un journal et un géographe au service de la colonisation du Congo", in *Civilisations*, nr. 41, 1993, p. 257-77; ELISE HENRY, "Le Mouvement géographique, entre géographie et propagande coloniale", *Belgeo*, nr. 9, 2008 (1), p. 27-46.

Kaart getiteld Croquis hydrographique de l'Afrique centrale mis au courant des dernières explorations par A.J. Wauters, Institut National de Géographie, Bruxelles, bijlage bij de geografische periodiek Le Mouvement Géographique, 28 juni 1885. Deze kaart is deels gebaseerd op gegevens ontleend aan Alphonse Van Gele. (collectie Jan Vandersmissen)

Het artikel over *“Les Indes africaines”* leert dat het vertrouwen kon gevoed worden door mensen met aantoonbare expertise in Congo, zoals Vangele, voor te stellen als fidele kerels die met hun “heldhaftige” inspanningen geografische vraagstukken oplosten en tegelijk een netwerk van stations bouwden die de “beschaving” tot in de “donkere” uithoeken van Afrika lieten doordringen. Het vertrouwen kon ook versterkt worden door drie veronderstelde troeven van Midden-Congo in de verf te zetten: de hoge bevolkingsdichtheid, de vruchtbare bodem en het gunstig klimaat. De regio werd een hoge bevolkingsdichtheid toegeschreven, *“des agglomérations [qui] se suivent, presque sans interruption”*⁴⁹. Alle bewoners hadden blijkbaar meer dan genoeg voedsel. Midden-Congo kon niets anders zijn dan een land van melk en honing:

*“À partir de Kwamouth, le décor change, et – pour me servir de la dénomination du lieutenant Van Gèle – les Indes africaines commencent. Les rives s’abaissent, montrant de loin en loin quelques pentes, comme à Bolobo et à Loukoléa, ou quelques collines, comme à Oupoto; l’indescriptible exubérance de la nature révèle un sol d’une immense fertilité. Partout, sur les bords du fleuve comme dans les îles innombrables qui parsèment son cours imposant, un fouillis de végétation; la forêt vierge, composée de cent essences diverses, géantes, précieuses, entre’ouvre, par places, ses profondeurs pour permettre à la vue de s’étendre sur la savane, où pullulent les troupeaux de buffles, sur une campagne défrichée et cultivée, où sont groupés villages, entourés de champs et jardins”*⁵⁰.

De bodemrijksdommen werden de hemel in geprezen. Maar het klimaat leek wel de voornaamste troef:

“Le climat du haut Congo est sain. [...] La température est généralement égale; il n’y a pas de

*transitions brusques. La chaleur est supportable et la fièvre paludéenne n’a pas, dans le haut plateau, ce caractère de gravité, qui a déjà fait tant de victimes dans le bas fleuve. Plus encore que le rapport des voyageurs, l’expérience des dernières années le prouve à l’évidence”*⁵¹.

Tegelijk blijkt uit de klemtoon die hier wordt gelegd, dat het klimaat de doorsnee Europeaan ook wellicht de grootste angst inboezemde, en hij dus vooral op dit vlak moest worden gerustgesteld. En dus koppelden Vangele en Wauters het zogenaamd gunstig klimaat aan positieve vaststellingen inzake ziekte en mortaliteit. De veronderstelde lage mortaliteit onder de Europeanen in het gebied achtten ze ondubbelzinnig bewezen. Sinds de stichting van de eerste stations in Midden-Congo in 1882 had de AIC er maar drie agenten verloren, en slechts één als gevolg van “koortsen”. De vrees dat de regio *“a White Man’s Grave”* zou worden, vonden ze ongegrond: *“Voilà des faits qui plaident éloquemment en faveur de l’avenir d’une région trop longtemps représentée comme devant devenir le tombeau de tout homme blanc assez imprudent pour oser d’y aventurer”*⁵². Niet iedereen was het eens met die opvatting.

Er kwam kritiek uit binnen- en buitenland op dit positief geschetst beeld van Midden-Congo en de discussie hierover beperkte zich niet tot de specialistische pers die zich richtte op koloniën, maar bereikte ook de algemene dagbladen. Naast Vangele had ook Henry Morton Stanley (1841-1904) zich gunstig uitgelaten over de Evenaarsregio en zijn klimaat. Echter, dit stuitte op buitenlandse protesten. De Belgische kranten rapporteerden in juli 1885 dat het Amerikaanse dagblad *New York Herald*, nota bene de voormalige werkgever van Stanley, zich verontwaardigd uitliet over de situatie in Congo. De AIC zou zich schuldig hebben gemaakt aan wantoestanden en Stanley’s beweringen over het gunstige klimaat werden weggezet als over-

49. “Les Indes africaines...”, p. 47.

50. *Idem*, p. 47.

51. *Idem*, p. 48.

52. *Idem*, p. 48.

drijvingen. Ook poneerde de krant dat de mortaliteitscijfers torenhoog waren⁵³. De meeste Belgische kranten wuifden de beweringen van de *Herald* weg. Het zou een sensatieartikel zijn dat voortkwam uit jaloezie⁵⁴. Als tegenbewijs verscheen in het dagblad *L'Indépendance belge* een interview met Jean-Baptiste Allard (1832-1906)⁵⁵. Deze arts was net terug in België na een diensttijd van drie jaar in Congo. Hij had er de sanitaire dienst opgestart⁵⁶. De opzet van het artikel was duidelijk. Allard werd ingezet om de goede naam van de AIC en de EIC te verdedigen en daar waar het interview over het klimaat ging, werd prompt gereageerd op de beweringen van de *New York Herald*⁵⁷. Allard protesteerde fel tegen de Amerikaanse aantijgingen. Waren hij en vele anderen niet gezond teruggekeerd uit Congo? En dat terwijl hij daar ook lichamelijke arbeid had verricht! De mortaliteitscijfers waren volgens Allard lager dan werd beweerd. Een deel van de slachtoffers was omgekomen door ongelukken, soms door eigen onvoorzichtigheid. Bij die gevallen werd vaak het klimaat echter onterecht als schuldige aangewezen. Een steeds betere bevoorrading van medicijnen en voedsel naar de stations van de EIC zorgde voor minder slachtoffers. Allard meende dat Europeanen die zich in levenswijze naar het klimaat schikten, goed konden leven in Congo. Acclimatisatie was dus mogelijk. Hij maakte de vergelijking met de bekende uitspraak over Rome: “*fasse à Rome comme les Romains*” (eigenlijk: “*à Rome, fais comme les Romains*”).

Zowel Vangele als Allard probeerden zich autoriteit toe te eigenen met het feit dat zij zelf in Congo waren geweest. Dit argument werd vaak gebruikt door personen die een positief beeld schetsten van het Congolese klimaat, zeker als een opposant zelf nooit in Congo had geleefd. Toch was het zeker niet zo dat alle criticasters nog nooit een voet in Congo hadden gezet. Sterker nog, in sommige gevallen waren het oud-werknemers van de Leopoldiaanse organisaties in Congo. Zo publiceerde de Duitser Eduard Lösche (1840-1913), ook bekend als Eduard Pechuel-Lösche, die in 1881 naar Congo was gestuurd door het CEHC en daar tijdelijk met Stanley had gewerkt, in 1885 het werk *Herr Stanley und das Kongo-Unternehmen*. Naast andere beschuldigingen bekritiseerde Lösche Stanley's omschrijvingen van het klimaat. De vermeende vruchtbaarheid van het binnenland zou onwaar zijn en het klimaat ongezond⁵⁸. De uitspraken en geschriften van Pechuel-Lösche werden tweemaal kritisch besproken in *Le Mouvement géographique*⁵⁹. Naast Lösche waren er wel meer Duitse wetenschappers en militairen die een rol hadden in de exploratie van het Congogebied: Herman Wilhelm von Wissmann (1853-1905), Alexander von Danckelmann (1855-1919) en Ludwig Wolf (1850-1889)⁶⁰, om slechts enkelen te noemen. Zij stonden veel positiever tegenover Congo. Von Wissmann had zich zelfs duidelijk tegen de uitspraken van Lösche gekeerd⁶¹. Los van het feit dat het deze mannen ook om hun eigen status ging, die onlosmakelijk ver-

53. “Midden-Afrika”, in *De Koophandel*, 24 juli 1885, p. 3; “Uit Congo”, in *Het Handelsblad*, 24 juli 1885, p. 1; “Affaires du Congo”, in *L'Indépendance belge*, 25 juli 1885, p. 2; “Au Congo”, in *Le Courrier de l'Escaut*, 29 juli 1885, p. 1-2.

54. “Uit Congo...”, p. 1. De socialistische krant *Vooruit* was als enige een andere mening toegedaan, zie: “Binnenland. - De Congo”, in *Vooruit*, 6 augustus 1885, p. 3.

55. “La Ville. La Situation au Congo. Interview avec le docteur Allard”, in *L'Indépendance belge*, 8 augustus 1885, éd. 2, p. 2. De hoofdpunten van het interview met Allard werden herhaald door andere kranten, bijvoorbeeld door *Het Handelsblad* (“Dokter Allard en Congo”, in *Het Handelsblad*, 8 augustus 1885, p. 1).

56. P. GÉRARD, “Allard (Jean-Baptiste)”, in *Belgische koloniale biografie*, dl. 1, Brussel, 1948, p. 20-22.

57. “La Ville...”, p. 2.

58. “Stanley veroordeeld”, in *Bataafsche Nieuwsblad*, 8 januari 1886, p. 1; R. CAMBIER, “Pechuel-Loesche (Moritz-Eduard)”, in *Belgische koloniale biografie*, dl. 2, Brussel, 1951, col. 756-758.

59. “La fertilité du bassin du Congo”, in *Le Mouvement géographique*, nr. 1, 1884 (11), p. 46; “Bruxelles, le 23 janvier 1886. L'œuvre du Congo et M. Pechuel-Loesche”, in *Le Mouvement géographique*, nr. 3, 1886 (2), p. 5.

60. R. CAMBIER, “Wissmann (von) (Herman Wilhelm)”, in *Belgische koloniale biografie*, dl. 1, Brussel, 1948, col. 973-992; KARL KEIL, “Danckelmann, Alexander Freiherr von”, in *Neue Deutsche Biographie*, dl. 3, 1957, p. 502; M. COOSEMANS, “Wolf (Ludwig-Heinrich)”, in *Belgische koloniale biografie*, dl. 3, Brussel, 1952, col. 931-934.

61. “Les Indes africaines”, in *Le Mouvement géographique*, nr. 3, 1886 (19), p. 78; “Le climat dans le bassin du Kassaï”, in *Le Mouvement géographique*, nr. 5, 1888 (4), p. 14; “Association internationale du Congo. Le climat du Congo”, in *Le Mouvement géographique*, nr. 1, 1884 (12), p. 50; R. CAMBIER, “Pechuel-Loesche, (Moritz-Eduard)”, in *Belgische koloniale biografie*, dl. 2, Brussel, 1951, col. 756-758.

bonden was met Congo, stond de publieke opinie in Duitsland niet per se negatief tegenover Congo en de Leopoldiaanse praktijken. Immers, de erkenning van de EIC was in Berlijn gebeurd en Duitsland bezat zelf aangrenzende gebieden in Afrika. Een negatieve appreciatie van het klimaat in Congo zou dus ook het beeld van de eigen koloniën kunnen beïnvloeden. Tussen de voor- en tegenstanders in het debat zijn geen duidelijke scheidslijnen te trekken wanneer men kijkt naar het land van herkomst of hun functie. Medici, verkenners, en wetenschappers uit allerlei landen, ze komen in beide categorieën voor.

V. “Le Congo minotaure”: het klimaatmonster in het labirynth van de dood

In de jaren na het Congres van Berlijn bleven het economisch potentieel van Congo en, daarmee samenhangend, het klimaat, onderwerpen van discussie. Bladen zoals *Le Mouvement géographique* rapporteerden er constant over en in periodes dat er sprake was van een annexatie van de EIC door België keerde de discussie in volle hevigheid terug in het publieke domein. Zowel *Le Mouvement géographique* als het in 1894 opgerichte *Bulletin de la Société d'Études coloniales* publiceerden, artikel na artikel, positieve berichten over Congo. De *Société d'Études coloniales* (SEC) had tot doel wetenschappelijke studies over Congo en Europese koloniën te verrichten. De oprichters zagen dit als een Belgische patriottische plicht:

“APPEL AU PUBLIC

Le Roi, après avoir fondé l'État Indépendant du Congo, a mis ces riches territoires à la disposition de la Belgique. Mais il a voulu que sa patrie ne se prononçât sur l'acceptation du don qu'après avoir pu en apprécier la valeur. [...] Étudier le

*Congo sous tous ses aspects est devenu ainsi un devoir patriotique pour tous les Belges*⁶².

In de praktijk was de *Société* een pro-Congo organisatie en het *Bulletin* een medium voor een actieve pro-Congo lobby⁶³. In 1894 werden in het *Bulletin* de uitspraken over “*Les Indes africaines*” nog eens dunnetjes overgedaan in het artikel “*La région de l'Équateur. Aperçus économiques*”, geredigeerd door Charles Lemaire (1861-1925)⁶⁴, voormalig commissaris van dit district. Deze schreef over een bijzonder gezond klimaat:

*“Au point de vue sanitaire les conditions climatologiques de l'Équateur sont remarquables. Les limites restreintes entre lesquelles se meut la température évitent à l'homme ces variations extrêmes et subites qui, dans nos contrées, amènent gripes, rhumes, affections si nombreuses de la gorge et des bronches. [...] Jamais je n'ai vu un excès de travail manuel à l'Équateur donner la fièvre ou indisposer d'une façon quelconque. Bien plus, j'estime le travail en Afrique, l'un des points essentiels du maintien de la santé. La station de l'Équateur jouit d'une réputation de salubrité exceptionnelle et incontestée*⁶⁵.

Hij besprak ook de vraag hoe dit klimaat de voorwaarden schept voor natuurlijke rijkdom:

*“Les cultures et les plantations dans les régions équatoriales sont admirablement favorisées par les conditions climatologiques, ainsi que nous l'avons exposé déjà dans un autre travail. [...] Je suis convaincu que les terres du Congo n'exigeront pas avant bien des années et des années encore, ces apports d'engrais étrangers [...]. Il est à peine besoin de dire combien peu nous connaissons actuellement les richesses de la grande forêt d'Afrique*⁶⁶.

62. “Appel au public”, in *Bulletin de la Société d'Études coloniales*, nr. 1, 1894, p. 1.

63. “Appel au public...”; MAARTEN COUTTENIER, *Congo tentoongesteld: een geschiedenis van de Belgische antropologie en het museum van Tervuren (1882-1925)*, Leuven, 2005, p. 121-122.

64. CHARLES LEMAIRE, “La région de l'Équateur. Aperçus économiques”, in *Bulletin de la Société d'Études coloniales*, nr. 4, 1894, p. 113-153; *Id.*, “La région de l'Équateur. Aperçus économiques”, in *Bulletin de la Société d'Études coloniales*, nr. 6, 1894, p. 221-282.

65. *Id.*, “La région de...”, nr. 4, p. 131.

66. *Id.*, “La région de...”, nr. 4, p. 150; *Id.*, “La région de...”, nr. 6, p. 238, 239.

Lemaire eindigde zijn verslag met enkele opmerkingen over de aanleg van de spoorlijn (die nodig was voor de ontsluiting van het evenaarsgebied) en het economisch potentieel hiervan. Hierin benadrukte hij zijn visie op potentiële overname door België:

*Oui, l'achèvement du chemin de fer belge au Congo marquera dans l'histoire évolutive du centre Africain; cent peuples nouveaux, sains, ardents, verront luire, ce jour-là, leur véritable initiation au travail rémunérateur et honnête qui remplacera rapidement la hideuse traite, les hécatombes sanglantes, seuls faits saillants jusqu'ici dans l'histoire de ces nègres. [...] Et ainsi, la Belgique ne saurait plus se soustraire à un impérieux devoir, à l'obligation inéluctable de ne pas perdre le sang de tant de courageux, morts en souriant, car l'œuvre du Congo manifeste aussi sa grandeur en renouvelant des dévouements de martyrs. [...] Non, il faut qu'aujourd'hui tous nos travaux s'achèvent par ce cri de combat: 'Et j'ajoute-rai encore que le Congo doit être belge!'*⁶⁷.

Eén jaar later in het artikel *“L'Annexion du Congo par la Belgique. Aperçus économiques et politiques”* bediende de advocaat Auguste Lelong (1868/1869-1896) zich van vergelijkbare retoriek⁶⁸. Rond die tijd kreeg het beeld van een paradijs, vergelijkbaar met respectievelijk Brits- en Nederlands-Indië, een contrasterend pendant, gevat in een even krachtige beeldspraak: *“Le Congo minotaure”* of *“Le minotaure congolais”*. Afgeleid van de legende van de Kretenzische Minotaurus, werd de EIC afgeschilderd als een labyrint waar Europeanen slechts de dood wachtte, voortgebracht door het allesverslindend klimaat. Al was Afrika reeds eerder als *“minotaure”* omschreven, in 1895 werd *“Le Congo minotaure”* een uitdrukking die veelvuldig werd gebruikt door tegenstanders van de annexatie die het Congogebied te ongezonder achtten om successen te kunnen boeken⁶⁹.

Het beeld van *“Le Congo minotaure”* komt duidelijk naar voor in een discussie tussen Gustave Dryepondt (1866-1932) en [Nestor] Charbonnier, beiden artsen⁷⁰. Dryepondt was afkomstig uit Brugge en had geneeskunde gestudeerd aan

67. Id., “La région de...”, nr. 6, p. 282.

68. AUGUSTE LELONG, “L'Annexion du Congo par la Belgique. Aperçus économiques et politiques”, in *Bulletin de la Société d'Études coloniales*, nr. 2, 1895, p. 82-133; N. LAUDE, “Lemaire (Charles-François-Alexandre)”, in *Belgische koloniale biografie*, dl. 2, Brussel, 1951, col. 603-608; M. COOSEMANS, “Lelong (Auguste)”, in *Belgische koloniale biografie*, dl. 2, Brussel, 1951, col. 601-602. Een ander artikel van Lemaire over het klimaat van het station Équateurville was in 1894 zowel in *Le Mouvement géographique* als in het *Bulletin de la Société royale belge de Géographie* verschenen.

69. Voorbeelden van de Afrikaanse minotaurus (duidend op een gebied groter dan of anders als Congo): “Le Capitaine Hanssens”, in *Le Patriote*, 22 februari 1885, p. 1; “La vie en Rome”, in *L'Indépendance belge*, 20 augustus 1887, p. 3; “Le minotaure africain”, in *Le Soir*, 22 juni 1891, p. 2; “Société des conférences populaires”, in *Gazette de Charleroi*, 25 maart 1890, p. 2. Duidend op het Congogebied onder andere: “Les Belges en Afrique”, in *Courrier de l'Escaut*, 30 juli 1882, p. 2; “L'Association internationale africaine”, in *Journal de Bruxelles*, 4 december 1882, p. 1; “Le minotaure congolais”, in *Courrier de l'Escaut*, 25 juli 1888, p. 2; “Faits divers. Congo”, in *La Meuse*, 18 oktober; “Pourquoi il faut reprendre immédiatement le Congo, sans consulter le corps électoral”, in *Le Patriote*, 20 januari 1895, p. 1; “L'annexion du Congo. Meeting organisé par l'association libérale à l'hôtel continental le 30 janvier 1895”, in *Le Soir*, 3 februari 1895, p. 7; “Au jour le jour. Retour du Congo”, in *L'Indépendance belge*, 5 mei 1895, p. 1; “Leur impuissance”, in *Le Peuple*, 25 juni 1895, p. 1; “Le minotaure congolais”, in *Le Peuple*, 3 juli 1895, p. 3; “Mots de la fin”, in *Le Vingtième Siècle*, 2 april 1896, p. 3; “Se rappelle-t-on Paul Conreur”, in *Journal de Bruxelles*, 29 april 1896, p. 1; “En Congolie”, in *Le Peuple*, 29 november 1896, p. 5-6; “Un croquis pas flatté”, in *Le Vingtième Siècle*, 12 juni 1897, p. 1; “Les dangers de la congophobie”, in *Le Vingtième Siècle*, 1 november 1898, p. 1; “Plus haut!”, in *Journal de Bruxelles*, 17 december 1907, p. 1. Voorstanders van het Congolese project verwezen ook vaak naar de term *“minotaure”*, maar dan op spottende wijze wanneer zij probeerden de argumenten van de tegenstanders te ontcrachten. Het woord *“minotaure”* werd vaak gebruikt om iets negatief te benadrukken. Voorbeelden die men in dagbladen kan vinden zijn: *“le minotaure de la guerre”*, *“le minotaure militariste”*, *“le minotaure collectiviste”*, *“le minotaure clérical”*, *“le minotaure révolutionnaire”*, *“le minotaure londonien”*, *“le minotaure socialiste”*, *“le minotaure capitaliste”*, *“le minotaure de l'alcoolisme”*, *“le minotaure scolaire”*.

70. De identificatie van “Dr. Charbonnier” is niet eenvoudig. In de online biografische werkinstrumenten van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen vonden we twee notities over een zekere Antoine-Joseph Charbonnier (1866-1894), zie CHARBONNIER (*Antoine Joseph*), Website van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, <http://www.kaowarsom.be/fr/notices_CHARBONNIER_Antoine_Joseph> en http://www.kaowarsom.be/en/notices_charbonnier_antoine_joseph_t4>, geconsulteerd op 28 mei 2021. Men kan vaststellen dat in de tweede notitie een correctie

de *Université libre de Bruxelles*. In oktober 1890 vertrok hij naar Congo om er de expeditie van de Beneden-Congo naar de Nijl te vervoegen als arts. Lang was Dryepont niet verbonden aan deze expeditie. Hij werd in 1891 naar Léopoldville gestuurd om de gezondheidsdienst van de EIC mee op te bouwen. Terug in België, eind zomer 1893, werd hij benoemd tot *conseiller médical* van de EIC-regering. Dryepont was voorstander van het Leopoldiaanse project en geraakte er helemaal mee vervlochten, eerst als arts en later ook in commerciële ondernemingen. Hij was lid van allerlei commissies, comités en organisaties, onder andere het *Institut colonial international* (ICI). Hij schreef over koloniale hygiëne en verdedigde de Congolese zaak met de pen⁷¹. Een statistiek van zijn hand verscheen in maart 1895 in *Le Soir*⁷². De tabel was al eerder gepubliceerd en besproken in het essay *Le Congo minotaure, par un écœuré* van Alphonse de Haulleville (1866-1938), uitgegeven door het *Comité d'Action pour l'Œuvre nationale africaine*, waarin het verhaal van “*le minotaure du Congo*” trouwens werd omschreven als een zware overdrijving⁷³.

De genoemde statistiek was de aanleiding tot een discussie tussen Dryepont en Charbonnier. Die laatste, een arts die praktiseerde in Brussel en het *Institut des Sourds-muets* in Sint-Agatha-Berchem leidde, schreef een kritische reactie getiteld “*Le minotaure congolais*” in de krant *Le Peuple*,

waarop een verongelijkte Dryepont in hetzelfde dagblad een repliek plaatste⁷⁴. Charbonnier beschuldigde Dryepont ervan de mortaliteit en morbiditeitscijfers met betrekking tot Europeanen die in overzeese gebieden verbleven op een misleidende manier te hebben weergegeven.

In zijn open brief aan *Le Peuple* herhaalde Charbonnier alleen de cijfers tot en met Congo en beschuldigde hij Dryepont ervan dat ze niet klopten. Volgens Charbonnier had Dryepont zelf aangegeven dat hij niet genoeg data had om deze cijfers vast te stellen en dat de mortaliteit eerder 100 per 1000 was dan 70 per 1000. De kritiek gaat verder. Dryepont zou geen rekening hebben gehouden met de verschillende factoren die de statistiek normaal gezien in overweging nam, zoals de leeftijd van de overledenen. De Brusselse arts bespote Dryepont:

“*Le Dr Dryepont, grâce à son séjour en Afrique, aura oublié que la statistique en Belgique pour établir ses tableaux de mortalité tient compte de l'âge, du degré d'aisance, de la profession et du genre de maladie des décédés, toutes conditions qui doivent être mentionnées ou observées scrupuleusement si l'on veut faire une comparaison scientifique de la mortalité de deux pays, et surtout lorsqu'il s'agit de ne pas compromettre imprudemment l'existence de milliers de nos concitoyens*”⁷⁵.

is gebeurd. In de eerste luidt het nog dat arts Antoine-Joseph Charbonnier directeur was van het *Institut des Sourds-muets* in Sint-Agatha-Berchem. In de tweede wordt dit rechtgezet: Antoine-Joseph is weliswaar arts maar blijkt de neef van een andere, niet met zijn voornaam genoemde “Dr.” Charbonnier, en die man was directeur van het betreffende instituut voor doofstommen. Aangezien “onze” auteur van het artikel over de “*minotaure*” in het jaar 1895 heeft geschreven en gepubliceerd, kan hij onmogelijk Antoine-Joseph Charbonnier zijn, want die is in 1894 gestorven. Omdat Dryepont ergens in de door ons bestudeerde teksten een bitter verwijt maakt aan “*Dr. Charbonnier*” i.v.m. zijn werk met doofstommen, is de auteur van het artikel over de “*minotaure*” dus vrij zeker de oom van Antoine-Joseph. Vermoedelijk gaat het om Nestor Charbonnier, een Belgische auteur die zowel vóór als na 1895 publiceerde, en ook over Congo. Een aantal publicaties: NESTOR CHARBONNIER, *L'incident congolais ou La Belgique et la lutte pour l'existence*, Bruxelles, 1903; Id., *Les Européens au contact des Africains*, Bruxelles, 1905. Uit de *TIC-Belgium* database kunnen we afleiden dat “Nestor” Charbonnier een regelmatig bezoeker is geweest van internationale congressen over doofstommen, wat onze identificatie nog waarschijnlijker maakt.

71. M. COOSEMANS, “Dryepont (Gustave-Adolphe-Marie)”, in *Belgische koloniale biografie*, dl. 3, Brussel, 1952, col. 265-268.

72. “L'Annexion du Congo”, in *Le Soir*, 14 maart 1895, p. 1.

73. ALPHONSE DE HAULLEVILLE, *Le Congo minotaure, par un écœuré*, Bruxelles, 1895. De auteur omschreef het tropische klimaat als gezonder dan dat van het Nigerbekken en de Goudkust.

74. DR. CHARBONNIER, “Le minotaure congolais”, in *Le Peuple*, 26 maart 1895, p. 1; GUSTAVE DRYEPONT, “Le minotaure congolais”, in *Le Peuple*, 1 april 1895, p. 1-2.

75. DR. CHARBONNIER, “Le minotaure congolais”, p. 1.

Bruxelles (1804).....	1.9 p.c.
Marseille (1887).....	3.2 „
Boma.....	3.2 „
Matadi.....	3.4 „
Léopoldville.....	3.6 „
Tunisie (1883).....	6.1 „
Congo (y compris les expéditions).....	7 „
Algérie (1830).....	7.1 „
Armée coloniale anglaise (1819-30).....	8.4 „
Tonkin (1884).....	9 „
Antilles (1840).....	9.1 „
Armée coloniale néerlandaise (1819-30).....	17 „
Guyane (1855).....	27 „

Mortaliteitsoverzicht door Dryepondt in *Le Soir*. Verschenen in het artikel "L'Annexion du Congo", in *Le Soir*, 14 maart 1895, p. 1.

Ook had Dryepondt volgens hem rekening moeten houden met de verschillende mate van comfort die de verschillende groepen hadden ervaren. Charbonnier was van mening dat alleen jonge mannen uit rijke gezinnen en met een goede gezondheid naar Congo werden gestuurd en dat ze tijdens hun verblijf overzee goed te eten hadden gekregen. De Brusselse arts beweerde dat de mortaliteitscijfers met betrekking tot Congo enkel vergeleken konden worden met de mortaliteitscijfers van mensen met dezelfde leeftijd uit de hogere klasse in België, dit vanwege het vermeende comfortniveau. Daarnaast had Dryepondt volgens hem alleen naar de sterfte onder officieren en onderofficieren gekeken en niet naar het aantal doden onder de Belgische werkers in Congo. Ook gaf Dryepondt de doodsoorzaak niet aan. Volgens Charbonnier waren de doden te wijten aan tropische ziekten die in België zelf niet voorkwamen. Daarom moest Congo werkelijk als Minotaurus gezien worden: een gevaarlijk en ongezond gebied. Hij sloot af met: *"Le déplacement de la raison qui quitte les classes égoïstes pour se réfugier dans la conscience des ouvriers, sera fatalement suivi du déplacement de l'autorité gouvernementale"*⁷⁶.

Zijn betoog had dus zeker ook een sterke politieke dimensie. Het verbaast dan ook niet dat Charbon-

nier gekozen had zijn aanval op Dryepondt te publiceren in de socialistische krant *Le Peuple*, die afwijzend stond tegenover de annexatie.

Dryepondt liet deze kritiek niet onbeantwoord. In zijn repliek in *Le Peuple* gaf hij aan dat het doel van het statistisch overzicht niet de vergelijking met België was, maar met andere koloniën in hun beginjaren. Het zou wel degelijk om een eerlijke vergelijking gaan aangezien in die andere koloniën personen verbleven met overeenkomstige kenmerken qua leeftijd en gezondheid. Uit de statistiek viel af te leiden dat Congo geen extreem geval was en dat door de verbetering in comfort een daling in de mortaliteit was waar te nemen. In het begin waren de cijfers zo hoog vanwege de vermoeidheid en gevaren die inherent waren aan de opstart van een koloniale onderneming. Dryepondt voelde zich duidelijk persoonlijk aangevalen door Charbonnier. Hij ontkende dat hij ooit had beweerd dat het mortaliteitscijfer in Congo 100 per 1000 was:

*"Le jour où M. Dr Charbonnier a cru entendre sortir de ma bouche pareille affirmation, il avait sans doute du coton dans les oreilles ou bien, peut-être, la constante fréquentation des sourds muets a-t-elle eu une action novice sur son appareil auditif"*⁷⁷.

76. *Idem*, p. 1.

77. GUSTAVE DRYEPOND, "Le minotaure...", p. 2.

Daarnaast vond Dryepondt Charbonniers opmerkingen over comfort onzin. Weliswaar was er in de nabijheid van de stations een redelijke mate van comfort, maar dit was absoluut niet het geval tijdens de expeditie. Dryepondt poneerde dat Charbonniers onwetendheid hierover voortkwam uit het feit dat hij nog nooit in het Congogebied was geweest, daarmee stellend dat iemand die wél die ervaring had automatisch meer autoriteit bezat om beweringen te doen over de toestand ter plaatse. Dezelfde retoriek werd al eerder gebruikt door Allard (zie boven). Verder gaf Dryepondt nog wat cijfers over werkers en benadrukte hij zijn eigen autoriteit opnieuw door te stellen dat zijn mening werd gedeeld door andere wetenschappers en verkenner. Dryepondt sloot af door Charbonnier uit te dagen tot een debat voor de *Académie royale de Médecine de Belgique*.

De discussie tussen Dryepondt en Charbonnier werd later uitgegeven door het *Comité de propagande et renseignements* van de Brusselse *Cercle africain*⁷⁸. De brochure bevatte ook een lezing die Dryepondt in 1895 voor deze kring heeft gegeven over het klimaat in Congo. Die voordracht vormde het hoofdgedeelte van de brochure en gaf ze ook haar titel: *Le climat du Congo*⁷⁹. Het mag geen verrassing heten dat Dryepondt lid was van de *Cercle africain*, een vereniging die in 1890 was opgericht om een platform te bieden aan voormalige residenten uit de EIC. Op de bijeenkomsten konden ze ervaringen uitwisselen en vanaf 1894 ging de vereniging zich ook actief inzetten om de band tussen Afrika en België te onderhouden en te versterken⁸⁰. Het lijkt erop dat de *Cercle africain* met de uitgave van de brochure Dryepondts lezing als een eindoordeel over het klimaat in Congo wilde presenteren. Hier was niet het klimaat de hoofdschuldige, maar tropische ziekten die veelal voorkomen konden worden met hygiënische maatregelen. Malaria was de voornaam-

ste boosdoener, en Dryepondt betitelde deze dan ook als de zo gevreesde “*minotaure*”. Malaria was niet uniek voor het Congogebied; de ziekte was inherent aan vruchtbare, onaangerode bodems in de tropen. In andere gebieden was zij al verslagen. Waarom zouden de Belgen dat niet kunnen bewerkstelligen? De Nederlanders, Britten en Fransen hadden de weg gewezen naar het succes. De Belgen waren in staat hetzelfde te bereiken. Dryepondt haalde daarbij de voluntaristische uitspraak aan van de koloniale ondernemer Albert Thys (1849-1915): “*L’homme est bien trop puissant, dans notre siècle, pour reculer devant la maladie, pour craindre aujourd’hui l’influence néfaste des climats tropicaux*”⁸¹.

VI. Van klimaatstudie naar tropische pathologie, van landbewerker naar toezichthouders

Wanneer we kijken naar de beweringen van Vangele, Allard, Dryepondt en Lemaire, de personen die benadrukten dat het klimaat in Congo gunstig was en die een annexatie van de EIC door België genegen waren, vallen een aantal zaken op. Er was een verschuiving in het denken over het klimaat als veroorzaker van ziekte. In toenemende mate werd gekeken naar specifieke ziekten en hoe ze ontstonden en verliepen, met andere woorden, de pathologie trad meer op de voorgrond. Daarnaast veranderden de denkbeelden over acclimatisatie. Waar Vangele en Allard in de zomer van 1885 nog van mening waren dat volledige acclimatisatie in de EIC mogelijk zou zijn, dat wil zeggen dat Europeanen in goede gezondheid zouden kunnen leven en werken (op het land) en zich zonder problemen zouden kunnen voortplanten zonder vermenging met de plaatselijke bevolking, kortom een langdurige Europese vestiging zouden kunnen realiseren, waren Dryepondt en Lemaire toch een

78. Id., *Le climat du Congo*, Bruxelles, 1895.

79. Een jaar later publiceerde hij nog een gelijkaardig stuk, zie: Id., “Le climat et l’hygiène du Congo”, *Bulletin de la Société belge d’Études coloniales*, nr. 3, 1896, p. 35-58.

80. Zie *Historique*, Website van de Cercle Royal Africain et de l’Outre-Mer, < https://www.craom.be/wa_files/historique%20v2.pdf >, geconsulteerd op 28 mei 2021.

81. *Idem*, p. 12.

andere mening toegedaan. Zij, die grofweg tien jaar later over het gunstige klimaat van Congo zouden schrijven, geloofden desondanks niet dat volledige acclimatisatie mogelijk was. Het verblijf van de Europeanen zou beperkt moeten worden tot slechts enkele jaren. Landbewerking was uitgesloten. De Europeanen konden enkel fungeren als toezichhouders. Uiteraard bestonden de opvattingen van deze Belgen niet in een vacuüm. Er zat een internationale dimensie aan deze discussie.

In de tijd dat de Leopoldiaanse onderneming in Afrika op gang kwam, zat de westerse medische wetenschap die zich toespitte op geneeskunde en hygiëne in “hete gebieden”, veelal koloniën, in een overgangperiode. De “*germ theory of disease*” was in opkomst door de bacteriologische ontdekkingen van Robert Koch (1843-1910) en Louis Pasteur (1822-1895). Ook kwam er geleidelijk aandacht voor parasitologie, zoals in het onderzoek van de tropenarts Patrick Manson (1844-1922)⁸². De aandacht verschoof van de fysiologie en de ideeën van Hippocrates naar de pathologie. De kwestie of en hoe Europeanen in “hete gebieden” konden acclimatiseren, was lange tijd het voornaamste vraagstuk geweest. De hoge temperaturen en luchtvochtigheid in de meeste overzeese koloniën werden in Europa beschouwd als grote bedreigingen voor de gezondheid van kolonisten. Ook zou de tropische bodem verontreinigd zijn en giftige gassen, miasma’s, bevatten. De wetenschap onderzocht de invloed van het klimaat op het functioneren van het lichaam van kolonisten. De fysiologie, leer van de levensverschijnselen in levende organismen, vormde hier de basis. Ook werd aan het begin van de negentiende eeuw vaak gekeken

naar de gewoonten en gebruiken van de inlanders. Men dacht immers dat die beter bij het klimaat pasten⁸³. Dit zien we ook terug in de opmerking van Allard: gedraag je in Rome zoals de Romeinen. Ziekte werd, naar de ideeën van Hippocrates, aan meteorologische en geografische omgeving alsook levenswijzen verbonden⁸⁴. De raciale scheidingslijnen werden toen nog niet als gefixeerd gezien⁸⁵. Als het tropische klimaat al niet de directe veroorzaker van ziekte was, dan was het toch zo dat haar verzwakkende invloed op de constitutie de Europeanen vatbaar maakte voor ziekten⁸⁶. In de beginjaren van de EIC begonnen veel aannames langzaam te veranderen. Er werd in toenemende mate gekeken naar specifieke ziekten die vervolgens met preventieve maatregelen konden worden vermeden. Deze ontwikkeling vinden we terug in de manier waarop het beeld van de “*minotaure*” in het debat werd gebruikt. Stond de “*minotaure*” aanvankelijk nog voor een ongezond verwoestend klimaat, later werd hij ook gebruikt om te verwijzen naar een specifieke ziekte: malaria. Echter, het hippocratisch discours bleef nog lang doorklinken in verhandelingen over gezondheid in de tropen, met name als deze afkomstig waren van niet-medici⁸⁷.

De invloed van het klimaat op gezondheid en de relatie van deze kwestie tot het economische toekomstpotentieel van een kolonie bleven belangrijke thema’s in wetenschappelijke en politieke discussies over de koloniën, zowel in België als in het buitenland. In het *Bulletin* van de SEC was het klimaat een vast onderdeel in besprekingen over koloniën van buitenlandse mogendheden. Steevast werd de vraag of Europeanen in die koloniën al dan niet gezond konden leven verbonden

82. DAVID ARNOLD, “Introduction: Tropical Medicine before Manson”, in Id. (ed.), *Warm Climates and Western Medicine...*, 1996, p. 1-19; DEBORAH J. NEILL, *Networks in Tropical Medicine...*, p. 13-14.

83. Dit hield overigens niet in dat men heil zag in inheemse geneeskunde, men moet hier meer denken aan eetgewoonten, rusttijden, enzovoort.

84. MICHAEL A. OSBORNE, “Resurrecting Hippocrates: Hygienic Sciences and the French Scientific Expeditions to Egypt, Morea and Algeria”, in DAVID ARNOLD (ed.), *Warm Climates and Western Medicine...*, p. 80-98; JOHANNES FABIAN, *Out of Our Minds...*, p. 61. Het beeld van tropische gebieden was niet altijd zo negatief geweest. Vóór de tweede helft van de achttiende eeuw werden de tropen vaak als paradijselijk omschreven. Pas later ontstond het beeld van een extreem en gevaarlijk klimaat. Zie: DAVID ARNOLD, “Introduction...”, p. 7; MARTIN MAHONY en GEORGINA ENDFIELD, “Climate and Colonialism”, in *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, nr. 2, 2018, p. 2-3.

85. NANCY STEPHAN, *Idea of Race and Science. Great Britain, 1800-1960*, New York, 1982.

86. DAVID ARNOLD, “Introduction...”.

87. DAVID N. LIVINGSTONE, “Tropical climate and...”, p. 98.

met de klimaatkwestie. In de lessen die Gustave Dryepont en Henri-Joseph Dupont in 1894 aan de *École coloniale* te Brussel aanboden, speelde het klimaat eveneens een voorname rol. Het eerste punt in het onderdeel hygiëne was: “*Conditions à remplir pour résister sous les climats tropicaux*”⁸⁸. In 1897 besloot de SEC een medische missie naar de EIC te zenden. De verantwoordelijke commissie, met daarin Allard en Dryepont, kreeg de opdracht daartoe een bibliotheek met werken over koloniale hygiëne samen te stellen, een medicus aan te wijzen die de missie tot een goed einde moest brengen, en deze persoon voor te bereiden op zijn taak. Het was een tijd van verandering, zo blijkt uit het verloop van de missie. In eerste instantie zag de commissie fysiologisch onderzoek als onmisbaar⁸⁹. De uiteindelijke praktijk was echter vooral gericht op pathologie en met name malaria. De missie resulteerde in de oprichting van een medisch laboratorium in Léopoldville. Een van de commissieleden, Jean Émile Van Campenhout (1865-1956), werd gekozen om dit laboratorium te leiden. Deze arts had al twee termijnen in Congo volbracht⁹⁰. De commissie was aanvankelijk van plan hem in de leer te laten gaan bij de Nederlandse professor Christiaan Eijkman (1858-1930), die fysiologisch onderzoek deed in het laboratorium te Weltevreden (Java) en toevallig op dat moment in Nederland verbleef. Dat is echter niet gebeurd⁹¹. Van Campenhout werd naar het *Seamen's Hospital* in Greenwich en naar professor Angelo Celli (1857-1914) in Rome

gestuurd om ervaring op te doen en technieken te leren voor onderzoek over tropische ziekten en malaria⁹². Het eerste verslag van het laboratorium, geschreven door Van Campenhout en Dryepont, schonk trouwens vooral aandacht aan malaria⁹³. Het *Bulletin* van de SEC en ook *Le Mouvement géographique* bleven met grote regelmaat berichten over het klimaat in buitenlandse koloniën.

Acclimatisatie bleef lang een populair onderwerp binnen nationale en internationale kringen en het belang van het vraagstuk van zowel menselijke acclimatisatie, als de acclimatisatie van dieren en planten, nam alleen maar toe met de uitbreiding van de imperiale rijken aan het eind van de negentiende eeuw. Er waren zelfs Britse en Franse acclimatisatieverenigingen en speciale tijdschriften⁹⁴. Acclimatisatie gaat over het aanpassen van een organisme aan een andere leefomgeving, waarbij er sprake is van succesvolle acclimatisatie wanneer het organisme op dezelfde manier kan functioneren in de nieuwe omgeving als in de oude. Dit alles zodat de rijkdommen van de nieuwe werelden door de Europeanen gebruikt konden worden voor economisch gewin⁹⁵. Tot in de tweede helft van de negentiende eeuw bestond bij sommigen de overtuiging dat assimilatie de enige manier voor Europeanen was om volledige acclimatisatie te bereiken⁹⁶. In de vroege jaren van de EIC kwam deze opvatting onder druk. Langzaamaan nam associatie de plaats van assimilatie in, met een duidelijke scheidingslijn tussen de

88. “*École coloniale*”, in *Bulletin de la Société d'Études coloniales*, nr. 1, 1894, p. 215.

89. GUSTAVE DRYEPONT, “Une mission médicale au Congo”, in *Bulletin de la Société d'Études coloniales*, nr. 4, 1897, p. 440. De geselecteerde hoofdvraagstukken van de missie bevestigden dit: Welke veranderingen in het functioneren van het lichaam ondergaat de Europeaan in de tropen en in het bijzonder in Congo? Welke verschillen zijn er tussen de fysiologie van de Europeaan en die van de inlander? En hoe kan men uit de fysiologische data afleiden onder welke voorwaarden de Europeaan kan acclimatiseren in die landen?

90. A. DUBOIS, “Van Campenhout (Jean Émile)”, *Belgische overzeese biografie*, dl. 6, Brussel, 1968, p. 167-171.

91. Althans voor zover we weten. Er wordt geen enkele melding meer over gemaakt in het *Bulletin* en we konden het ook niet in andere bronnen terugvinden.

92. De EIC deed dit vaker. Ook Dr. Henri de Marbaix (1868-1896), grondlegger van het laboratorium en van het vaccinatieprogramma, en Dr. Alphonse Broden (1875-1929), opvolger van Van Campenhout, gingen eerst in de leer bij buitenlandse experts, zie: P.G. JANSSENS, “Biomedical research”, in P.G. JANSSENS, M. KIVITS en J. VUYLSTEKE (ed.), *Health in Central Africa since 1885...*, p. 224.

93. JEAN ÉMILE VAN CAMPENHOUT en GUSTAVE DRYEPONT, *Rapport sur les travaux...*

94. MICHAEL A. OSBORNE, “Acclimatizing the World: A History of the Paradigmatic Colonial Science”, in *Osiris*, nr. 15, 2000, p. 135-151. DAVID N. LIVINGSTONE, “Human Acclimatization...”, p. 98.

95. WARWICK ANDERSON, “Climates of Opinion...”; DAVID N. LIVINGSTONE, “Human Acclimatization ...”, p. 101.

96. Althans volgens de Franse koloniale theorieën. MICHAEL A. OSBORNE, “Resurrecting Hippocrates...”, p. 92-93.

inlanders en de kolonisten. Europese residenten werden al langer ontmoedigd zich te vermengen of voort te planten met de lokale bevolking, maar in eerste instantie keek men nog wel naar de levensgewoonten van inlanders, vooral naar hun dieet. Later werd de inlandse bevolking als zó anders beschouwd dat ze niet meer als voorbeeld werd genomen⁹⁷. Sterker nog, in het begin van de twintigste eeuw werd de opvatting dat de lokale bevolking pathogeen was, en dus als ziekteverwekker moest worden beschouwd, populair, met als gevolg dat separatie steeds meer werd aangeraden⁹⁸. De vraag in hoeverre de Europeanen überhaupt konden acclimatiseren in de tropen kwam opnieuw aan de orde. Ondanks het feit dat sommigen nog geloofden dat acclimatisatie mogelijk was en de verscheping van Europeanen naar de tropen een oplossing aan de groeiende bevolking kon bieden, groeide de overtuiging dat zij enkel in staat zouden zijn werk te verrichten als toezichthouders. De zware fysieke arbeid moest worden overgelaten aan de inlanders of aan geïmporteerde arbeiders uit andere tropische streken, desnoods zelfs uit Azië. Enkel een exploitatiekolonie was mogelijk⁹⁹. Dit denkbeeld diende tegelijk als excuus. Nadat Leopold II “licht in de duisternis had gebracht” door Midden-Afrika te “bevrijden” van de slavenhandel, moest het gebied tot “ontwikkeling” worden gebracht. Aangezien de kolonisten het land zelf niet konden bewerken, moesten ze de inlanders domineren om het land en de inlanders zelf tot “bloei” te doen komen¹⁰⁰. Kolonisten zouden hun verblijf in de tropen in goede gezondheid kunnen doorbrengen indien ze zich hielden aan de regels van de hygiëne.

De klimaat- en acclimatisatiekwesie vond rond de eeuwwisseling een forum op nationale en

internationale bijeenkomsten, waar zowel medici als personen zonder medische achtergrond elkaar ontmoetten. Een aantal Belgen zocht die internationale debatten op. Er was een grote Belgische betrokkenheid bij het *Institut colonial international* (ICI), opgericht in 1894 en gevestigd te Brussel. Het ICI organiseerde jaarlijks internationale bijeenkomsten waar koloniale activisten en experts discussieerden over koloniale zaken in vergelijkend perspectief. Tijdens een zitting van het ICI te Brussel in 1894 was het klimaat en de invloed ervan op de voortgang van de kolonisatie al aan bod gekomen in een voordracht van de Franse medicus Georges Treille (1847-1926), *inspecteur général du service de santé des colonies*. Op de Haagse bijeenkomst een jaar later was het klimaat weer een hoofdthema, wat aangeeft hoeveel belang eraan werd gehecht. Hoofdsprekers waren de Nederlandse arts Barend Joseph Stokvis (1834-1902) en Gustave Dryepondt. Stokvis sprak in zijn betoog, getiteld *La colonisation et l'hygiène tropicale*, de gangbare overtuiging tegen dat Europeanen in de tropen niet volledig kunnen acclimatiseren en minder weerstand hebben tegen het klimaat dan de inlanders. Hij zag dit als een verouderd denkbeeld en beweerde dat zowel exploitatiekolonies als landbouwkolonies (waar de Europeanen zelf het land bewerkten) zeker mogelijk waren indien de hygiëneleer werd nageleefd. De kolonisatie van de massa was volgens Stokvis onmogelijk. Kolonisatie moest gebeuren door kleine groepen met aan het hoofd een “slimme” leider. Verder zou de overheid als eerste kapitaal moeten investeren in hygiëne en sanitaire voorzieningen. Gustave Dryepondt volgde met een voordracht die specifiek Congo in beschouwing nam en stelde de vraag in hoeverre het klimaat de vijand was van de “voortgang” en

97. Deze tendensen veranderden met de tijd. In de jaren 1920 had men opnieuw belangstelling voor het dieet van de plaatselijke bevolking. Zie: PEDRO MONAVILLE, “Conseils aux partants’...”, p. 106-107.

98. Een voorbeeld is het advies van de Canadese arts John Lancelot Todd (1876-1949), die segregatie aanmoedigde als hygiënisch middel ter voorkoming van malaria. Zie: JOSEPH E. DUTTON en JOHN L. TODD, *Rapport sur la prophylaxie de la malaria dans les principaux postes de l'État indépendant du Congo*, (Liverpool School of Tropical Medicine. Memoir 20), London, 1906, p. 15-16.

99. DAVID N. LIVINGSTONE, “Human Acclimatization...”, p. 99 en 100.

100. PEDRO MONAVILLE, “Conseils aux partants’...”, p. 106-107. Over de “beschavingsmissie” van Leopold II, zie: JAN VANDERSMISSEN, *Koningen van de wereld...* Voor een voorbeeld van de retoriek, zie: ÉMILE BANNING, *L'Afrique et la Conférence géographique de Bruxelles*, Bruxelles, 1877. Het discours werd ook in andere koloniën gebruikt. Zie onder andere hoofdstuk 4 “Hygiëne coloniale, travail et ‘mentalité primitive’”, in OLIVIER LE COUR GRANDMAISON, *L'Empire des hygiénistes...*, p. 212-255.

de verbreiding van de “beschaving” in het gebied. De tekst geleek op zijn eerder stuk voor de *Cercle africain*¹⁰¹. Klimaat stond centraal en de lopende discussie in het publieke debat vormde het uitgangspunt¹⁰². Dreypondt gaf aan dat het mortaliteitscijfer in de EIC hoog was maar niet zo hoog als vaak door tegenstanders van koloniale ondernemingen werd beweerd¹⁰³. Ziekten waren niet onverslaanbaar. Ze konden worden bestreden met private en publieke (door de Staat of door bedrijven getroffen) hygiënische maatregelen. Anders dan Stokvis vond hij blanken ongeschikt voor bepaalde typen werk in de tropen, zoals het bewerken van braakland, aangezien hierbij te veel microben vrijkwamen. Land- en mijnbouw waren dus geen opties. Wel konden ze aan de slag als ambachtsman, postbode, bouwopzichter of exploitatiehoofd. Na de voordrachten volgde een discussie waaraan ervaren experts deelnamen¹⁰⁴. Het belang van hygiëne werd vanuit meerdere overwegingen benadrukt. Het ICI zou de Europese meningen over de condities waaraan de kolonisatie van de tropen moest voldoen duidelijk moeten maken voor het grote publiek. Openbare gezondheid en private hygiëne waren cruciaal, niet enkel als doelen op zich, maar ook omdat ze de macht van de Europeaan incarneerden én economisch belang hadden¹⁰⁵.

Naast hun activiteiten binnen de ICI organiseerden de Belgen ook zelf een congres waar het klimaat van Congo aan bod kwam en internationale expertise werd gevraagd en waren ze actief op een aantal van de internationale congressen over hygiëne en demografie. Het *Congrès national*

d'hygiène et de climatologie médicale de la Belgique et du Congo werd in 1897 te Brussel georganiseerd door de *Société royale de Médecine publique et de Topographie médicale de Belgique*. De organisatoren vonden het belangrijk Congo centraal te plaatsen aangezien veel landgenoten er het leven lieten¹⁰⁶. Het congres genoot internationale belangstelling, onder andere omdat in datzelfde jaar in Brussel de wereldtentoonstelling plaatsvond. Ondanks dat er door de inspecteur-generaal van de gezondheidsdienst van het Franse Ministerie van Koloniën, Alexandre Kermorgant (1843-1920), en door congresvoorzitter Hyacinthe Kuborn (1826-1910), een Belgische hygiënist, werd benadrukt dat er meer aandacht moest zijn voor tropische ziekten¹⁰⁷, bleef de centrale kwestie op dit congres hoe Belgen en Europeanen zich konden aanpassen aan het klimaat in Congo¹⁰⁸. Opnieuw was de heersende opinie dat Congo onmogelijk een vestigingskolonie kon worden. Het land kon uitsluitend een exploitatiekolonie zijn. Dit congres gaf tevens opdracht een vragenlijst op te stellen over klimaat en ziekten in Congo, in te vullen door mensen op het terrein. Hier gold een enquête van het *Deutsche Kolonialgesellschaft* als voorbeeld. Dit toont aan dat de internationale gemeenschap van kolonistors klimaat en ziekte duidelijk met elkaar in verband bracht en het belangrijk vond de relatie in de diepte te gaan onderzoeken. In 1903 tijdens het *Congrès international d'hygiène et de démographie* in Brussel lijkt hier verandering in te zijn gekomen. Tijdens dit congres, waar een hele sessie aan koloniale hygiëne werd gewijd, had men vooral aandacht voor specifieke ziek-

101. GUSTAVE DREYPONDT, *Le climat...*

102. INSTITUT COLONIAL INTERNATIONAL, *Compte rendu de la session tenue à La Haye les 9, 10, 11, 12 septembre 1895*, Paris, 1895, p. 75.

103. *Idem*.

104. De ICI-leden die zich in de discussie mengden, waren Barend Joseph Stokvis, die zijn standpunten nogmaals verdedigde; Marcel Dubois (1856-1916), een Franse professor van koloniale geografie aan de Parijse Sorbonne; Édouard Descamps (1847-1933), katholiek senator en professor in rechten aan de Universiteit van Leuven; de Duitser Karl von der Heydt (1858-1922), voorzitter van de Duitse vereniging van Oost-Afrika en lid van de koloniale raad in Berlijn, en de eerder genoemde Franse arts, Dr. Georges Treille. Dreypondt nam niet deel aan de discussie wat erop zou kunnen wijzen dat hij hierbij niet daadwerkelijk aanwezig was in Den Haag.

105. INSTITUT COLONIAL INTERNATIONAL, *Compte rendu de la session tenue à La Haye les 9, 10, 11, 12 septembre 1895*, p. 96-97.

106. SOCIÉTÉ ROYALE DE MÉDECINE PUBLIQUE ET DE TOPOGRAPHIE MÉDICALE DE BELGIQUE, *Compte rendu des séances du congrès national d'hygiène et de climatologie médicale de la Belgique et du Congo*, Bruxelles, 1898, p. 8.

107. *Idem*.

108. *Idem*, p. 73.

ten¹⁰⁹. Binnen de sectie koloniale hygiëne werden meerdere onderwerpen behandeld: de voeding van Europeanen en inlandse arbeiders in warme landen, het voorkomen (profyloxix) van malaria, de slaapziekte, beriberi en de pokken, met aandacht voor vaccinatie en variolatie, en tot slot de organisatie van opleidingen in koloniale geneeskunde. Behalve de constatering dat de Belgen actief koloniale hygiëne internationaal bespraken, kan men hier ook de verschuiving naar de pathologie waarnemen¹¹⁰.

Bij zowel de nationale als de internationale discussies gold: of ze nu over het klimaat of over specifieke ziekten handelden, hygiëne was immer de oplossing. Dit maakte de vraag of een gebied al of niet een gezond klimaat had een stuk minder relevant. De “*minotaure*” was volgens de pro-Congo activisten een tegenstander die verslagen kon worden. De vrijwaring van tropische ziekten was volgens velen niet alleen een zaak van de staat en de bedrijven. Ook de *settler* zelf droeg een deel van de verantwoordelijkheid. In de meeste werken over hygiëne in de tropen werden naast de algemene hygiëneregels, veelal betiteld als “publieke hygiëne” (bijvoorbeeld het dempen van moerassen), ook specifieke hygiëneregels voor de *settler* opgesteld, de zogenaamde “private hygiëne”. Het ging om voorschriften inzake kleding, voeding, organisatie van het werk, enzovoort¹¹¹. Er verscheen heel wat literatuur die zich enkel tot de kolonist richtte

met adviezen over wat hem te doen stond wilde hij overleven in de tropen¹¹². Er waren tevens opleidingen die kolonisten hielpen in de voorbereiding op het verblijf overzee. In België bood de *École coloniale* van de SEC zulke cursussen aan¹¹³. Daarnaast werd er ook geschreven over selectiecriteria voor mensen die naar de koloniën werden gestuurd. Behalve een sterk en gezond gestel moesten ze ook een bepaald karakter hebben. Aan de *École coloniale* legde men in de lessen hygiëne nadruk op het belang van een uitmuntende moraal, een sterke viriliteit en een energiek karakter¹¹⁴. Op het internationaal congres voor hygiëne en demografie van 1907 te Berlijn was dit zelfs een apart thema binnen een speciale sectie: “*Die Beurteilung der Tropendienstaughlichkeit bei Offizieren und Mannschaften*”¹¹⁵. Wat voor de Europese hygiëne gold, telde ook hier: gematigdheid was het credo¹¹⁶. Dit discours over zelfcontrole kwam naar voor in de eerder aangehaalde werken van Allard en Dryepondt, maar veel eerder had Stanley zich op gelijkaardige wijze uitgedrukt. Hij beweerde dat de hoge sterfte onder missionarissen werd veroorzaakt door hun onvoorzichtigheid. Prosser James (1836-1918), professor en arts in een Londens ziekenhuis schreef in 1885 voor de *Baptist Missionary Society* het werk *Health on the Congo*, waarin hij stelling nam tegen Stanley, samen met de geestelijke Thomas J. Comber (1852-1887) die zelf in Congo als missionaris verbleef en verantwoordelijk was voor de inleiding. Toch schreven ook James en Comber dat onvoor-

109. In de vorige editie in 1900 te Parijs had men nog in algemene termen over hygiëne en klimaat gesproken, *Xe Congrès international d'hygiène et de démographie. À Paris en 1900. Compte rendu publié par le secrétariat général du congrès*, Paris, 1900.

110. XIIIe Congrès international d'hygiène et de démographie tenu à Bruxelles du 2 au 8 septembre 1903. *Compte rendu du Congrès. Tome VIII. Première division. Hygiène. Section VII Hygiène coloniale*, Bruxelles, 1903.

111. GEORGES TREILLE, *Principes d'hygiène coloniale*, 1899.

112. Enkele voorbeelden: GUSTAVE DRYEPOND, *Guide pratique hygiénique et médical du voyageur au Congo*, Bruxelles, 1894; GUSTAVE DRYEPOND, *Manuel du voyageur...*; PIERRE-JUST NAVARRE, *Manuel d'hygiène coloniale. Guide de l'Européen dans les pays chauds*, Paris, 1894; WITOLD LEMANSKI, *Hygiène du colon, ou Vade-mecum de l'Européen aux colonies*, Paris, 1902; GUSTAVE REYNAUD, *Hygiène coloniale. Hygiène des colons*, Paris, 1903. En voor missionarissen van de *Baptist Missionary Society*: PROSSER JAMES, *Health on the Congo: Hygiene and Medical Treatment in South-West Africa, Specially the Congo River: Comprising Familiar Letters*, London, 1885, p. vii.

113. EUGÈNE VAN OVERLOOP, “La formation des fonctionnaires coloniaux et les écoles coloniales”, in *Bulletin de la Société d'Études coloniales*, nr. 2, 1895, p. 157-170.

114. GUSTAVE DRYEPOND, *Hygiène, médecine et chirurgie au Congo. Leçons données à l'École coloniale de la Société d'Études coloniales*, p. 5.

115. JOHANNES NIETNER, *Bericht über den XIV. internationalen Kongress für Hygiene und Demographie. Berlin, 23.-29. September 1907. Band III*, Berlin, 1908, p. 558-559, 562, 572-574.

116. JOHANNES FABIAN, *Out of Our Minds...*, p. 52-77.

zichtigheid een van de oorzaken van sterfte onder missionarissen was, naast overwerk en gebrek aan medische behandeling. Sterfte veroorzaakt door onvoorzichtigheid zou volgens hen in de toekomst steeds beter voorkomen kunnen worden door het voortschrijdend inzicht¹¹⁷. Het belang van de eigen verantwoordelijkheid werd met name benadrukt door de voorstanders van kolonisatie, maar ook in het algemeen gold de visie dat wie de hygiëneregels naleefde meer kans had om te overleven in tropische gebieden. Het sluit aan bij het discours over de onderwerping van de tropen aan de Europeanen door gebruik van wetenschap. Wie goed genoeg de bestaande kennis inzette, had niets te vrezen.

VII. 1908: De terugkeer van het debat

*“Le climat congolais, irrémédiablement malsain, sera toujours un obstacle au développement complet de la colonie”*¹¹⁸. Dit citaat van Albert Donny komt uit het artikel *“Les aléas de l’annexion du Congo par la Belgique”*. Het verscheen in 1908 in het *Bulletin* van de SEC en is illustratief voor de heropflakking van het debat in die periode. Bij de annexering van Congo door België verschenen er opnieuw publicaties over klimaat en acclimatisatie, wat aantoont dat deze onderwerpen onlosmakelijk verbonden waren met de economische identiteit van Congo. Blijkbaar meende de pro-Congo lobby dat de publieke opinie zich nog steeds grote zorgen maakte dat Congo een voor Europeanen ongezond klimaat had. Die publieke angsten vormden een gevaar voor de annexatie en moesten worden bestreden, weerlegd en onderdrukt. Donny schreef dat het klimaat niet overall ongezond was en preees de plateaus van Tanganjika en het recent ontsloten Katanga als gezonde gebieden. Vreemd genoeg wekte hij zo de indruk

dat de rest van Congo inderdaad een ongezond klimaat had. Donny vroeg respect voor de enorme vooruitgang die de hygiëne en de geneeskunde hadden bewerkstelligd. Overal drong men malaria terug met muggenbestrijding. Het percentage zwartwaterkoortslidgers was aan het afnemen en de slaapziekte zou in de toekomst slechts een nare herinnering zijn. Men was er al in geslaagd, in het bijzonder dankzij het werk van het medisch laboratorium te Léopoldville, de verspreiding van de slaapziekte te beperken. De behandeling met Tatoxyl in een vroeg stadium werkte vrijwel altijd afremmend. In het artikel wees Donny op alles wat Congo aan rijkdommen zou bevatten en op wat dit België zou opleveren. Hier werd telkens weer de vergelijking met Brits- en Nederlands-Indië gemaakt. De dromen over *“Les Indes africaines”* waren dus nog steeds zeer levendig¹¹⁹.

Er zijn meer van dit soort teksten te vinden in het jaar van de overname. Van de propagandistische pro-Congo bijdragen in *Le Mouvement géographique* en het *Bulletin* van de SEC tot de algemene artikelen in dagbladen waarin voor- en tegenstanders met elkaar discussieerden over de relevantie van de overname van Congo door België, het klimaatthema werd herhaaldelijk mee in de strijd gegooid. Gelijke retoriek viel te horen tijdens de debatten over de overname in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Vaak benadrukten voorstanders in hun argumentatie de uitgestrektheid en diversiteit van het land en het klimaat, zoals Donny dat ook deed¹²⁰. De vermeende gezondheid en rijkdom van Katanga werd uitgespeeld als een troef, net zoals het Evenaarsdistrict tien jaar eerder¹²¹. Men gaf veelal toe dat de Beneden-Congo niet bepaald een gezonde omgeving was, maar tegelijk benadrukte men dan wel dat in dit gebied progressie was geboekt, door verbetering van de infrastructuur en

117. THOMAS J. COMBER, “Introduction”, in PROSSER JAMES, *Health on the Congo...*, p. vii.

118. ALBERT DONNY, “Les aléas de l’annexion du Congo par la Belgique”, in *Bulletin de la Société d’Études coloniales*, 1908, p. 174.

119. *Idem*, p. 180.

120. Dit was ook het geval in HENRI BUTTGENBACH, “Le Congo deviendra-t-il un pays minier?”, in *Bulletin de la Société d’Études coloniales*, 1908, p. 96; LÉON ROGET, “Le Congo belge. Les conséquences de l’annexion au point de vue militaire”, in *Bulletin de la Société d’Études coloniales*, 1908, p. 731; “Conférence de M. Buttgenbach. Le Katanga”, in *La Meuse*, 22 juni 1908, p. 2; “Intérieur. La question du Congo à la Chambre”, in *Courrier de l’Escaut*, 17 april 1908, p. 1.

121. “Les Indes africaines...”; CHARLES LEMAIRE, “La région...”; AUGUSTE LELONG, “L’Annexion...”.

de algemene levensomstandigheden, én door de voorzichtigheid van de kolonisten¹²². De voorstanders van de annexatie creëerden het beeld dat het klimaat, tot op zekere hoogte, maakbaar was en dat met de komst van de “beschaving” het klimaat, in dit geval de omgeving, veranderd kon worden, bijvoorbeeld middels de drooglegging van moerasen¹²³. Weliswaar werd er ook beklemtoond dat er nog veel werk te doen viel¹²⁴. Tegenstanders hadden het steeds over een dodelijk, verschrikkelijk of pijnlijk klimaat, maar lieten na het klimaat in detail te bespreken en onderbouwden hun beweringen niet met statistische gegevens. Voor hen, in de kranten en de parlementaire debatten voornamelijk socialisten¹²⁵, was het klimaat slechts één van de vele nadelige aspecten van de overname van Congo¹²⁶.

Het vraagstuk van acclimatisatie kwam ook weer aan bod. Veel voorstanders meenden inmiddels dat acclimatisatie en daarmee ook landbouwkolonisatie naast exploitatiekolonisatie in Congo mogelijk was¹²⁷. Congo was de ideale plek om een oplossing te bieden aan een eventuele overbevolking van België. Ook hier werd gekeken in de richting van Katanga. Men nam aan dat Belgen hier goed zouden aarden omdat het klimaat in dit hooggelegen gebied weinig verschilde van

dat in België. *Le Soir* benadrukte dat niet alle temperaturen geschikt waren voor een leven in de tropen en dat het grootste deel van Congo een klimaat had dat te veel verschilde van het Belgische, en dat het land daardoor enkel geëxploiteerd kon worden¹²⁸. Niet iedereen zag de langdurige vestiging van Belgen als een reële mogelijkheid. *Het Handelsblad* herinnerde eraan dat Belgen tot dan doorgaans na een verblijf van drie jaar in Congo naar België terugkeerden om op krachten te komen. Alleen zo kon men in sommige gevallen meer dan tien dienstjaren in Congo volbrengen¹²⁹.

Ook op het internationaal toneel was acclimatisatie nog steeds een thema van belang. Op de bijeenkomst van het ICI in 1909 te Den Haag werd het besproken door Nederlandse, Duitse, Italiaanse en Belgische experts, onder wie Dryepont¹³⁰. Die publiceerde in 1909 nog een stuk over acclimatisatie in het *Bulletin* van de SEC waarin hij afstand nam van het oude klimaatdenken¹³¹. Niet het klimaat of de meteorologische omstandigheden zorgden ervoor dat Europeanen het maar een beperkte tijd volhielden in tropische omgevingen; de endemische ziekten waren de oorzaak en deze moesten bestreden worden¹³². Dryepont verwees in zijn bespreking terug naar de lezing van Stokvis tijdens de bijeenkomst van

122. “Au jour le jour. Le climat du Congo”, in *L'Indépendance belge*, 28 augustus 1908, p. 2.

123. “La presse politique. Le congrès progressiste et le Congo”, in *La Meuse*, 29 januari 1908, p. 4; “Les radicaux et le Congo”, in *Journal de Bruxelles*, 29 januari 1908, p. 1; “Au jour le jour...”, p. 2.

124. “M. Tibbaut et son voyage au Congo”, in *L'Indépendance belge*, 26 september 1908, p. 2; “Au jour le jour...”, p. 2; “À travers la presse. Impressions congolaises de M. Tibbaut”, in *Journal de Bruxelles*, 25 september 1908, p. 1.

125. Over de complexe verhouding van de socialisten met Congo, zie: GUY VANTHEMSCHÉ, “De Belgische socialisten en Congo 1895-1960”, in *Brood & Rozen*, nr. 4, 1999 (2), p. 31-65.

126. “La Campagne électorale. Maîtres du Congo”, in *Journal de Charleroi*, 18 mei 1908, p. 2; “Ce que pense Anvers”, in *Journal de Charleroi*, 8 juli 1908, p. 2; “Régime répressif au Congo”, in *Journal de Charleroi*, 25 juli 1908, p. 1; “L'actualité. Vandervelde au Congo. Son arrivée à Boma”, in *Journal de Charleroi*, 11 september 1908, p. 1; “L'enseignement au Congo”, in *Le Soir*, 6 november 1908, p. 1; “Lettres du Congo”, in *Journal de Charleroi*, 10 november 1908, p. 1.

127. Landbouwkolonisatie hield in dat de kolonistoren het land zelf bewerkten en daarmee in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. “Kommissie der XVII”, in *Het Nieuws van den Dag*, 14 maart 1908, p. 1; “Kamer der volksvertegenwoordigers. De overname van Congo”, in *Het Nieuws van den Dag*, 16 april 1908, p. 1-2; “Le parlement belge à la chambre”, in *L'Indépendance belge*, 26 april 1908, p. 3; Panurge, “La Colonie (chronique inédite)”, in *La Meuse*, 13 juni 1908, p. 1; “Conférence de M. Buttgenbach...”.

128. “L'enseignement au Congo”, *Le Soir*, 6 november 1908, p. 1.

129. “Brieven uit Congo. Bijzondere briefwisseling van Het Handelsblad. De rijkdommen van Congo”, *Het Handelsblad*, 10 maart 1908, p. 1.

130. “Binnenland. Institut Colonial International”, in *Algemeen Handelsblad*, 3 juni 1909, p. 5.

131. GUSTAVE DRYEPONT, “La question de l'acclimatation au Congo”, in *Bulletin de la Société belge d'Études coloniales*, 1909, p. 801-829.

132. *Idem*, p. 815, 818.

het ICI in 1895 te Den Haag. Hij deelde diens mening dat kolonisatie moest plaats vinden in kleine, goed in hygiëne geïnstrueerde groepen met een “slimme” leider aan het hoofd. Daarnaast moest de staat voor een goede publieke hygiëne zorgen¹³³. Dit was volgens Dryepontd nog lang niet overal in Congo het geval, wat maakte dat het land nog steeds geen plek was waar Europeanen zich zonder problemen konden vestigen. Hij hield dit echter wel voor mogelijk in de toekomst¹³⁴.

VIII. Slotbeschouwing

Deze studie heeft aangetoond dat het klimaat van Midden-Afrika een druk besproken en tegelijk omstreden thema was in zowel Belgische als inter-imperiale discussies over de gezondheidsaspecten van koloniale carrières. Klimaat en acclimatisatie hebben hun stempel gedrukt op de vormgeving van een hygiëneleer op maat van blanke verkenners en residenten in Congo, en dat met grote intensiteit doorheen de gehele drieëntwintigjarige geschiedenis van de EIC, met af en toe momenten van ontvlaming, zoals bij discussies over de overname. De klimaatkwestie is een rode draad in een verhaal over gezondheidsperspectieven van kolonisten dat voortdurend herschreven werd in functie van de nieuwe verworvenheden van de laboratoriumgeneeskunde. In de Belgische context werden klimaat, acclimatisatie en hygiëne bovendien geïnstrumentaliseerd in een binaire woordenstrijd die het al dan niet vrijwaren van de imperiale belangen in Congo tot inzet had.

Ons onderzoek roept nieuwe vragen op. Deze bijdrage heeft immers bewust een vrijwel exclusieve focus gelegd op de Europese verkenners en *settlers* en op de continuïteiten en discontinuïteiten in de intellectuele discoursen in België en Europa, waaruit het belang van de inter-imperiale dimensie is gebleken. Onze inzichten hieromtrent laten

toe een nieuwe blik te werpen op hierbij nauw aansluitende onderwerpen. Een verschuiving van de onderzoeksfocus naar de praktijken in Congo is nodig om na te gaan welke impact de debatten over klimaat en acclimatisatie hebben gehad op de effectieve interactie tussen de Afrikaanse bevolking en de kolonisten inzake het thema hygiëne. Tot op heden hebben historici eerder schoorvoetend de uitbouw onderzocht van een sanitair beleid dat specifiek op de Congolese bevolking gericht was. De overname van de EIC door België wordt meestal als een scharniermoment gezien. Pas dan zou een volwaardig beleid ter zake tot ontplooiing zijn gekomen. Echter, het schijnbaar ontbreken van zulk beleid in de EIC-jaren wordt zelden geproblematiseerd. Dit onderzoek noopt tot nieuwe reflecties. Het lijkt ons van belang het Leopoldiaanse *population management* in relatie tot het arbeidsbeleid uit de beginjaren van de EIC nader te belichten, want de klimaat- en hygiënedimensie speelde daar volgens ons een meer prominente rol dan historici tot nu toe hebben vermoed. Immers, niet alleen Europese kolonisten maar ook de Congolese bevolking zelf werden door hygiënist en bewindslieden niet in staat geacht zware arbeid te verrichten en zich op een rendabele manier in te passen in het systeem van economische exploitatie dat Leopold II voor ogen had, althans vóór de periode van het rood rubber. Het Leopoldiaanse machtsapparaat vond een uitweg in de aanwerving van niet-Congolese arbeidskrachten die blijkbaar wél geschikt werden bevonden om te arbeiden in een tropisch klimaat. De EIC geraakte verwikkeld in de organisatie van een brutaal systeem van exploitatie van grote groepen werkkrachten op pan-Afrikaanse en zelfs globale schaal¹³⁵. Het lijkt ons belangrijk na te gaan in welke mate klimatologische en hygiënistische overwegingen meespeelden in deze beleidskeuze en de uitwerking ervan. Kortom, het onderzoek over de hier aangeroerde thema's is niet uitgeput.

133. *Idem*, p. 814-815.

134. *Idem*, p. 829.

135. Enkele fondsen uit het Afrika-Archief (Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken) en het Archief van het Koninklijk Paleis openen volgens ons een veelbelovende piste.

Jan Vandersmissen behaalde een doctoraat in de geschiedenis (2008) aan de Universiteit Gent en werkte als historicus aan de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten en aan de Universiteit van Luik. Momenteel is hij onderzoeker en docent aan de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. Hij is geïnteresseerd in de geschiedenis van wetenschap en technologie in imperiale contexten, meer in het bijzonder in de wetenschappelijke en technologische aspecten van expansionistische projecten ontwikkeld door verschillende Europese landen, evenals in de circulatie van kennis die uit deze ondernemingen voortkwam. Hij publiceerde over kwesties die verband houden met de wereld van reizigers, geografen, cartografen, natuurwetenschappers, ecologen en hygiënisten van de achttiende tot de twintigste eeuw. Hij is lid van zowel de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen in Brussel als de Académie internationale d'Histoire des Sciences in Parijs, en hij is Fellow van het Smithsonian Institution in Washington D.C.

Lisa van Diem is vrij onderzoeker en Engels docent in het middelbaar onderwijs. Zij heeft een Master of Science in Cultures of Arts, Science and Technology. Van 2014 tot 2018 was ze verbonden aan Maastricht University en de Universiteit van Gent middels het Transnational-Intellectual-Cooperation (TIC) project en deed ze onderzoek naar transnationale netwerken van Belgische en Nederlandse actoren omtrent koloniale hygiëne in de periode 1880 tot 1914. Haar interesses liggen bij wetenschapsgeschiedenis, in het bijzonder in kennisvorming, circulatie en receptie bij koloniale hygiëne en bij eugenetica.